

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ У
СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ У ЦСССДМ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2318-сп-2з
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
А. І. Степанова

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри соціальної педагогіки _____ М. О. Гладиш

Рецензент: зав. кафедри соціальної педагогіки,
професор кафедри соціальної педагогіки,
професор, канд. пед. н. _____ Н.В. Заверико

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 80 с., 73 джерел, 2 таблиці, 8 додатків.

Об'єкт дослідження: процес соціально-педагогічної підтримки сімей, що опинились у складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей, які опинились у складних життєвих обставинах.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей, які опинились у складних життєвих обставинах (СЖО).

Відповідно до мети визначено такі завдання дослідження:

- здійснити характеристику сімей, які опинились у СЖО;
- проаналізувати соціально-педагогічну роботу з сім'ями у складних життєвих обставинах в Україні за останні роки;
- дібрати методики та здійснити діагностику сімей, що опинилися в ЦСССДМ;
- охарактеризувати зміст, форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей в складних життєвих обставинах в умовах ЦСССДМ.

Методи дослідження: теоретичний аналіз джерел, спостереження, опитування, анкетування, тестування, порівняння, соціально-педагогічний експеримент.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до проблеми соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах ЦСССДМ, що включає не лише інформування, а й підтримку та допомогу соціальних педагогів.

Практичне значення роботи полягає у розробці програми соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах у ЦСССДМ.

Галузь використання: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, загальноосвітні школи, центри соціальної реабілітації, дитячі будинки сімейно-

го типу, служба у справах неповнолітніх.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДГОГІЧНА ПІДТРИМКА, СІМ'Я У СКЛАДНИХ
ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ, СОЦІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГ, ЦЕНТР
СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ.

SUMMARY

Stepanova A.I. Social and pedagogical support for families in difficult life circumstances in CSSFCY.

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (81 sources), and 2 addenda. The qualifying work volume is 124 pages long, 80 of them – main text. There are 3 tables and 4 illustrations.

The qualifying work gives theoretical review and describes the experimental research of the socio-pedagogical support for families in difficult life circumstances.

The research object: the process of social and pedagogical support for families in difficult life circumstances.

The research subject: the content, forms and methods of social and pedagogical support for families themselves in difficult life circumstances.

The research purpose: to theoretically substantiate and experimentally verify the content, forms and methods of social and pedagogical support for families who find themselves in difficult circumstances.

The research tasks are:

- 1) to describe families who are in difficult life circumstances;
- 2) to analyze social and pedagogical work with families in difficult life circumstances;
- 3) to select the methods and diagnostics of the families who have appeared in CSSFCY.

The part 1 “Theoretical background of social and educational work with families in difficult circumstances” provides a theoretical analysis of socio-pedagogical literature and reveals difficult life circumstances as a social phenomenon; shows a comprehensive approach to the problem of social and pedagogical support for families in the difficult life circumstances of the CSSFCY.

The part 2 “The experimental study of the features of work of a social pedagogue with families in difficult life circumstances” explores the content, forms

and methods of work of a social worker with families who find themselves in difficult life circumstances; the program of social and pedagogical support for families in difficult life circumstances in CSSSDM is developed.

The analysis of the results has proved the effectiveness of the developed and implemented program.

Keywords: social and pedagogical support, family in difficult circumstances, social pedagogue, center of social services for family, children and youth (CSSFCY).

ЗМІСТ

Вступ.....	9
Розділ 1. Теоретичні основи соціально-педагогічної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах.....	12
1.1. Соціально-педагогічна підтримка сімей як наукова проблема.....	12
1.2. Характеристика сімей у складних життєвих обставинах	21
1.3. Аналіз стану соціально-педагогічної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах в Україні.....	31
Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей роботи соціального педагога із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах.....	54
2.1. Зміст, форми та методи діагностування сімей, які опинились у складних життєвих обставинах в умовах ЦСССДМ.....	54
2.2. Результати дослідно-експериментальної роботи.....	81
Висновки.....	89
Список використаних джерел.....	92
Додатки.....	99

ВСТУП

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є стрімке збільшення сімей, які опинились у складних життєвих обставинах. Це пов'язано передусім з проблемами, які виникають як між членами сім'ї, так і між сім'єю та її зовнішнім оточенням.

Сім'я в складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного, або декількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Протягом життя сім'ї стикаються з різними випробуваннями: матеріальні труднощі, юридичні та психологічні проблеми, відношення між членами сім'ї. Нажаль, не кожна родина в змозі самотійно вирішити труднощі, які виникають на їхньому шляху. Оскільки сім'ю було визнано найкращою умовою для захисту та розвитку дітей і природним середовищем для соціалізації людини, то саме від неї залежить, яким саме може бути наше майбутнє.

Питання, пов'язані із здійсненням соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах багато років турбують психологів, педагогів, соціальних працівників та соціальних педагогів багатьох країн. Питаннями, пов'язаними з дослідженням причин виникнення складних життєвих обставин займались: І. Іванова, А. Капська, М. Любецька, О. Міхєєва, І. Пеша, М. Соляник, Л. Третиннікова, Л. Тюптя та ін. Аналізом соціально-педагогічної діяльності центрів соціальних служб та соціально-педагогічним супроводом сімей, які опинились у складних життєвих обставинах займались: О. Безпалько, Н. Захарова, І. Іванцова, Т. Костєва, М. Любецька, В. Поліщук, І. Трубавіна, С. Харченко та ін. Дослідженням теоретичних та методологічних основ державного управління у сфері соціального захисту та його механізмів роботи займались: О. Афенкіна, Н. Борецька, О. Палій, Ю. Процюк, С. Харченко та інші.

Важливим завданням соціального педагога є збереження сім'ї як єдиного цілого, тому має проводитись якісна робота, особливо соціально-інформативна – спрямована на підвищення обізнаності батьків.

Підтримка інституту сім'ї є завданням реалізації державної соціальної політики, основна мета якої полягає у створенні та забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, повної реалізації сім'єю своїх функцій та поліпшення їх рівня життя, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Процес соціально-педагогічної підтримки сім'ї, яка знаходиться у складних життєвих обставинах, являє собою особливий вид соціально-педагогічної діяльності, що сприяє виявленню, визначенню та розгляду проблем сім'ї та дитини. Ціллю такого процесу є забезпечення й захист прав сім'ї, її благополучне існування, повноцінний розвиток та освіта дитини. Реалізацією цих цілей є втілення складових соціально-педагогічних технологій. Безпосередньо це стосується виховання всередині сім'ї, тому батьки повинні володіти високим рівнем педагогічної культури.

Об'єкт дослідження: процес соціально-педагогічної підтримки сімей, що опинились у складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей, які опинились у складних життєвих обставинах.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити зміст, форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей, які опинились у складних життєвих обставинах.

Для досягнення даної мети, нами були поставлені такі **завдання:**

- здійснити характеристику сімей, які опинились у складних життєвих обставинах;
- проаналізувати соціально-педагогічну роботу з сім'ями у складних життєвих обставинах в Україні за останні роки;
- дібрати методики та здійснити діагностику сімей, що опинилися в ЦСССДМ;

- охарактеризувати зміст, форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей в складних життєвих обставинах в умовах ЦСССДМ.

Для виконання поставлених завдань, ми будемо використовувати наступні методи:

- теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення – дозволять опрацювати наукові джерела, вивчити психодіагностичні матеріали, визначити сутність соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах у ЦСССДМ;

- емпіричні – анкетування – забезпечить визначення педагогічної культури та обізнаності батьків; порівняння – дозволить нам на основі проведеного дослідження проаналізувати соціально-педагогічну роботу з сім'ями у складних життєвих обставинах; педагогічний експеримент – дозволить дібрати методики та здійснити діагностику сімей, що опинились у ЦСССДМ.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до проблеми соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах ЦСССДМ, що включає не лише інформування, а й підтримку та допомогу соціальних педагогів.

Практичне значення роботи полягає у розробці програми соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах у ЦСССДМ.

Робота складається із вступу, двох розділів, списку використаних джерел, висновків та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

1.1. Аналіз проблеми сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, у соціально-педагогічних дослідженнях

Сім'я – найважливіший інститут соціалізації особистості. Саме в ній відбувається процес засвоєння дитиною суспільних, соціальних і культурних цінностей. Сім'я, що є найменшим осередком суспільства, репрезентує суспільство загалом та є його мініатюрним зображенням. Єдність сім'ї забезпечується любов'ю, моральною, правовою та іншими видами відповідальності усіх її членів, взаємопорозуміння та емоційною прихильністю [10, 14].

Сім'я як суспільне явище повністю підпорядковується законам суспільного життя. Соціальна необхідність у сім'ї дійсно є, бо якщо ця необхідність зникне, то й існування людства опиниться під загрозою. Сім'я – основа держави. Здорова, міцна, щаслива сім'я – здорові громадяни. Люди, які живуть подружнім життям, хворіють значно менше, живуть довше. Сім'я – необхідна умова щасливого життя людини. Крім того, сім'я – середовище виховання та соціалізації дітей. Відсутність його формує у дитини цілий ряд негативних якостей, обумовлених тією чи іншою характеристичною особливістю комплексу неповної сім'ї або її відсутністю [69, 23].

Виховання, зокрема сімейне, повинно спрямовуватись не на зовнішній прояв тих чи інших характеристик, а на внутрішню усвідомленість дитиною норм, правил та цінностей. З цього випливає, що дитина визнається суб'єктом діяльності, а отже, і суб'єктом процесу власного виховання. Складниками батьківської діяльності повинні бути:

- врахування індивідуальних особливостей дитини; її морально-етичних потреб;
- транслявання інформації про зміст цінностей на які треба орієнтуватись;
- створення умов, які б забезпечували спілкування дитини з предметом, що є виразником відповідних цінностей;
- спрямування на розвиток певних якостей і ставлень;
- стимулювання належного типу поведінки [34, 5].

Деформація особистості під впливом сім'ї, її психологічна невірноваженість починається з раннього дитинства. Саме на цій стадії під впливом несприятливих, іноді випадкових, інколи здається незначних факторів, виникають шкідливі для подальшого розвитку ціннісні переконання. На відміну від суспільного, сімейне виховання засноване на почуттях любові, взаємної поваги. Саме вони визначають моральну атмосферу сім'ї, взаємовідносини її членів, супроводжуючи людину з народження і до дорослості. Якщо ж в сім'ї немає гармонії почуттів, якщо не створена моральна атмосфера, якщо дорослим властиві «низькі» людські пристрасті, то розвиток особистості утруднюється, сімейне виховання з беззаперечно позитивного стає негативним фактором формування особистості [5, 47].

У сучасному світі однією з найактуальніших проблем соціальної роботи та соціальної педагогіки є стрімке збільшення сімей, які опинились у складних життєвих обставинах. Це пов'язано передусім з тим, що значна частина сімей потребують соціально-педагогічної підтримки та допомоги через проблеми які виникають як між членами сім'ї, так і між сім'єю та її зовнішнім оточенням.

Загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія формує поняття складних життєвих обставин так: складні життєві обставини – це соціальні, економічні, звичаєві, комунікаційні, вікові, медичні, родинні та інші проблеми і виклики, які людина не в змозі подолати самотійно і які спричиняють її соціальну дезадаптацію, випадання зі звичних соціальних систем [54].

Україна, як соціальна держава, взяла на себе зобов'язання дбати про осіб, які потрапили у складні життєві обставини, допомагати їм повернутись до нормального життя шляхом надання їм соціальних послуг. Посередником у вирішенні цих питань виступає громадянське суспільство в особі громадських організацій, волонтерів, церкви та свідомих представників відповідних професій – медиків, реабілітологів, психологів, педагогів, соціальних працівників.

Зважаючи на несформованість інститутів громадянського суспільства, значну допомогу у вирішенні соціальних проблем надають міжнародні інституції і фонди Західних держав – ЮНІСЕФ, Світовий Банк, Червоний Хрест та інші [54].

В Законодавстві України сформульовано такі терміни складних життєвих обставин:

Складні життєві обставини – обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті [12].

Складні життєві обставини – обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, обставини, спричинені наслідками від торгівлі людьми, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо) [12].

Складні життєві обставини – обставини, виявлені за результатами оцінки потреб, внаслідок яких сім'ї (особи) не можуть самотійно піклуватися про особисте/сімейне життя та брати участь у суспільному житті [47, 32].

Складні життєві обставини – обставини, що негативно впливають на жит-

тя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самотійно [13].

У навчально-методичному посібнику А. Капської, І. Пєши, О. Міхєєвої та М. Соляник сформульоване визначення сім'ї у складних життєвих обставинах.

Сім'я у складних життєвих обставинах – сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно [19, 148].

Враховуючи спрямування соціальної роботи з сім'єю на забезпечення безпечних і гармонійних умов розвитку і виховання дитини у ній, термін «сім'я, яка перебуває у складних життєвих обставинах», як об'єкт діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, можна сформулювати через оцінку реалізації саме виховної функції [19, 152].

Сім'я з дітьми у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості у зв'язку з виникненням складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, негативно впливають на життя та розвиток дитини, причому наслідки цих обставин сім'я не може подолати самотійно [19, 150].

І. Козубовська та І. Мигович також розглядають сім'ю з дітьми як таку, що опинилася у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості у зв'язку з виникненням складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, негативно впливають на життя та розвиток дитини, причому наслідки цих обставин сім'я не може подолати самотійно [20, 17].

Відповідно до такого визначення терміну, завданням соціальної підтримки таких сімей є відновлення в ній здатності здійснювати саме виховну функцію, забезпечувати умови розвитку та виховання дитини у сім'ї [18, 163].

У дослідженні М. Максимової зазначалось, що в спільному наказі семи міністерств від 14.06.2006 № 1983/388/452/221/56/596/106 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в

складних життєвих обставинах» виокремлюється категорія «об'єкти соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах» і зазначено перелік обставин, які класифікують сім'ї у складних життєвих обставинах [27, 46].

У статті Є. Сірого було вказано: професор Н. Галагузова зазначає, що сім'ї, що опинилися у складних життєвих обставинах, мають низький соціальний статус у якій-небудь із сфер життєдіяльності чи в декількох одночасно, вони не можуть упоратися з покладеними на них функціями, їх адаптаційні здібності суттєво знижені, процес сімейного виховання дитини здійснюється повільно у не результативно [53].

На протязі життя всі сім'ї стикаються з різними випробуваннями, проте не всі в змозі самотійно вирішувати труднощі, які виникають на їхньому шляху.

Всі сім'ї, що опинились у складних життєвих обставинах, можна поділити на три групи:

- сім'ї, у яких виникли проблеми через матеріальні труднощі, а саме: внаслідок безробіття, відсутності житла, необхідності лікування членів родини. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, самотніх матерів (батьків), у сім'ях, де один з батьків втратив працездатність через хворобу, випускників інтернатних закладів, малозабезпечених родин;

- сім'ї, у яких виникли складнощі через юридичні проблеми, а саме: через необізнаність щодо своїх прав та обов'язків, брак коштів на відновлення документів (прописки, свідоцтва про народження, оформлення аліментів) тощо;

- сім'ї, в яких виникли психологічні проблеми. Наприклад, з приводу труднощів перехідного віку дитини, при повторному шлюбі матері чи батька, у разі гіперконтролю з боку батьків, незадоволення потреби в спілкуванні, насильства з боку одного з членів родини, бездоглядності дитини [38].

Сім'я у складних життєвих обставинах в психолого-педагогічній літературі розглядається насамперед з погляду впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Такі сім'ї найчастіше

є причиною появи соціально запущених дітей і підлітків з девіантною поведінкою. І хоча в таких родинах також виростають достатньо соціалізовані діти, але це скоріше виняток, ніж поширене явище [45, 49].

Слід мати на увазі, що родину у складних життєвих обставинах не можна ототожнювати з родиною асоціальною. Поняття неблагополуччя розглядається саме з погляду завдань виховання дитини. Якщо асоціальна сім'я (де існує алкоголізм, наркоманія, злочинність тощо) завжди є неблагополучною для дитини, то соціалізована сім'я може бути як благополучною, так і неблагополучною з точки зору соціальних і біологічних інтересів дитини. Тобто, з погляду виконання інших соціальних функцій, окрім виховної стосовно дитини, інколи родина може бути достатньо соціалізованою (хоча це й нечасте явище, скоріше, там, де є неблагополуччя стосовно виховання дитини, порушені й інші сімейні функції). Але ця зовні благополучна, за формальними ознаками достатньо соціалізована сім'я може бути для дитини неблагополучною, якщо стає причиною психічного напруження, навіть захворювання. Протест дитини може втілитись у не бажанні дії, ненормативну поведінку (бродяжництво, вибір поганих друзів, виникнення різних видів залежностей, протиправні вчинки) [20, 17].

В існуючих нині в Україні соціально-економічних умовах значна кількість українських сімей потребує соціального захисту, допомоги та підтримки, які надаються державними та громадськими організаціями й базуються на відповідній нормативно-правовій базі.

Робота по вирішенню проблем сім'ї, які вона не може вирішити самостійно, без сторонньої підтримки, вимагає міжвідомчої співпраці, формування в кожному окремому випадку команди з представників різних підрозділів виконавчої влади, місцевого самоврядування, зокрема старост старостинських округів та громадськості для вирішення ключових проблем клієнта [60].

В зазначеному напрямку роботи одним з найголовніших чинників є раннє виявлення сімей, які потребують сторонньої допомоги, з метою профілактики

сімейного неблагополуччя, своєчасного виявлення проблем та надання відповідної якісної допомоги [60].

До сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, належать сім'ї, які не можуть самотійно подолати або мінімізувати негативний вплив, зокрема, таких обставин:

- жорстоке поводження з дитиною в сім'ї;
- відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї;
- відсутність житла, призначеного та придатного для проживання;
- відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття під варту одного з членів сім'ї, насильство в сім'ї (у тому числі щодо дитини);

- тривала хвороба, встановлена інвалідність (у тому числі дітей), вроджені вади фізичного та психічного розвитку, малозабезпеченість, безробіття одного з членів сім'ї, що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею;

- спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї частково або повністю не має здатності чи можливості самотійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті;

- ухиляння батьків від виконання обов'язків з виховання дитини;
- відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав;
- стихійне лихо;
- дискримінація осіб та/або груп осіб [46];
- погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння – все, що викликає в людей відчуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, призводить до загострення конфлікту в сім'ї, негативно позначається на вихованні та розвитку дітей [16, 237].

Особливо небезпечними є:

- поєднання соціальних проблем та таких поведінкових проявів батьків, як зловживання алкоголем, наркотиками, психоемоційні зриви, депресія, конфліктні стосунки між подружжям, завищені вимоги до дитини, застосування

покарань тощо;

- негативне родинне та соціальне середовище (наприклад: разом із сім'єю проживають родичі, які негативно впливають чи провокують конфліктні ситуації; сусідка виробляє самогон та пригощає батька дитини тощо) [16, 238].

Батьки люблять своїх дітей, але перелічені обставини зазвичай негативно впливають на їх здатність задовольняти потреби дитини, провокують ризиковану та несподівану поведінку, безвідповідальне батьківство. Відповідальність за дитину переважно перекладається на одного із батьків або на родичів, які намагаються нейтралізувати негативний вплив складних життєвих обставин.

У такій сім'ї дитина нерідко залишається вдома сама, не отримує повноцінного харчування, пропускає заняття в школі, починає гірше навчатися, неохоче говорить про батьків, соромиться їх; часто виконує батьківську функцію стосовно братів та сестер, тяжку фізичну роботу. Дитина, особливо раннього віку, може мати явні ознаки недогляду: хворобливий вигляд, неохайний одяг тощо [60].

У статті О. Міхеєвої, з посиланням на працю В. Головатого, А. Калініної та О. Виноградової, вказано, що сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, переважно сама не може подолати труднощі, проблеми з якими стикається. Часто значна кількість негараздів у таких сімей виникає через одну проблему, яку сім'я не може подолати, а решта проблем є лише наслідком. Тобто, у своїй роботі соціальний працівник має володіти навичками визначення головної, ключової проблеми сім'ї. Для цього соціальному працівнику важливо уміти визначати причину та наслідки, уміти бачити проблему з різних точок зору, уміти відмежовуватися від емоцій, уміти бути об'єктивним аналізуючи отриману інформацію. Бо саме від того, наскільки правильно буде визначено ключову проблему сім'ї, настільки буде ефективною робота щодо виходу сім'ї з кризи [7, 38; 33, 50].

На сьогоднішній день, соціальні служби лише надають соціальні послуги та грошову допомогу сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах, та

сім'ям, які перебувають у зоні ризику щодо потрапляння в такі обставини, замість проведення роботи, спрямованої на запобігання їх виникненню.

Виникнення проблеми функціонування та розвитку сім'ї насамперед зумовлено такими взаємопов'язаними факторами:

- зниження престижу сім'ї, нівелювання сімейних цінностей у суспільстві;
- суспільна нестабільність та знецінення ряду моральних принципів
- порядності, доброти, відданості, взаємодопомоги тощо;
- невідповідність молоді до подружнього життя;
- низький рівень культури населення у питаннях збереження здоров'я та планування сім'ї, внутрішньосімейних стосунків, запобігання насильству в сім'ї;
- недостатній рівень педагогічної культури батьків, їх відповідальності за здоров'я та виховання дітей;
- незадовільний рівень життя багатьох сімей, слабка мотивація до самозабезпечення.

Соціально-економічні, соціально-психологічні та морально-етичні фактори, що зумовлюють проблеми функціонування сім'ї, потребують формування цілісної системи заходів, застосування комплексного підходу до їх розв'язання, що можливо лише на основі програмно-цільового методу [7, 39; 33, 51].

Соціально-економічні, соціально-психологічні та морально-етичні фактори, що зумовлюють проблеми функціонування сім'ї, потребують формування цілісної системи заходів, застосування комплексного підходу до їх розв'язання, що можливо лише на основі програмно-цільового методу [13].

Сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах потребують комплексної допомоги спеціалістів. Зазвичай такі сім'ї ставляться на облік соціальними службами, призначається відповідальний за ведення випадку, відкривається соціальна справа і сім'я береться під соціальний супровід.

Важливо, щоб спеціалісти особливу увагу приділяли безпеці дітей, які

знаходяться у складних життєвих обставинах.

1.2. Характеристика сімей у складних життєвих обставинах як об'єкта соціально-педагогічної діяльності

Підтримка інституту сім'ї є завданням реалізації держаної соціальної політики, основна мета якої полягає у створенні та забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, повної реалізації сім'єю своїх функцій та поліпшення їх рівня життя, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Виконуючи певні функції, сім'я забезпечує свою життєздатність. Розрізняють:

- економічну (заробіток, витрати, розподіл грошей), планування бюджету);
- репродуктивну (народження дітей, планування сім'ї, небажана вагітність);
- рекреативну (відпочинок після роботи, відпустка, дозвілля);
- господарську (турбота про дім, підтримка порядку й чистоти, догляд за житлом, санітарно-гігієнічні норми);
- соціалізуючу (соціальні вміння, освіта, професія, соціальні навички);
- терапевтичну (взаємопідтримка, ідентичність) функції сім'ї.

Сім'я, яка належним чином виконує свої функції, називається здоровою. Її основними ознаками є: згуртованість; відкритість для встановлення нових стосунків; інтимність; оптимізм і турбота; здатність самостійно вирішувати завдання свого розвитку; ідентичність; готовність до зміни ролей; залучення всіх членів до ухвалення сімейних рішень тощо [40].

Сім'я – складається з трьох основних підсистем: чоловік-жінка, батьки-діти; дитина-дитина. Ці системи є відносно автономними, проте взаємозалежними в повсякденному житті, тому що поєднані спільністю

проживання (чи тимчасовою відсутністю) і родинними взаєминами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки, свояцтва), спільністю формування й задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю [53].

Професор Н. Галагузова зазначає, що сім'ї у складних життєвих обставинах мають низький соціальний статус в якій-небудь із сфер життєдіяльності чи в декількох одночасно, вони не справляються з покладеними на них функціями, їх адаптивні здібності суттєво знижені, процес сімейного виховання дитини здійснюється повільно, не результативно [15, 257].

Сім'я, яка опинилася у складних життєвих обставинах, потребує додаткової соціальної підтримки, оскільки порушується її нормальна життєдіяльність, виникають проблеми, наслідки яких члени родини не можуть подолати самотійно. Класифікація проблем та потреб сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, здійснюється з метою визначення основних напрямків та видів соціальної допомоги, яких потребує сім'я [19, 151].

У науково-методичній літературі для визначення сімей, які потребують соціальної підтримки, використовуються різні поняття, що характеризують певні особливості життєдіяльності сімей з дітьми.

Термін «функціонально-неспроможна сім'я» відображає суть порушення функціонування сім'ї як соціального інституту. У випадку виникнення складних життєвих обставин, які сім'я не може вирішити без сторонньої допомоги, виконання окремих функцій забезпечується неналежним чином, що, у свою чергу, впливає на забезпечення життєво необхідних потреб членів сім'ї [66].

Функціонально-неспроможна сім'я (дисфункціональна) – сім'я, з певних об'єктивних та суб'єктивних причин не може повноцінно виконувати свої функції: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, що не дозволяє забезпечити найважливіші життєві потреби дитини (дітей), створити належні умови для забезпечення її життєдіяльності та розвитку, найважливіші потреби кожного

члена сім'ї, загальносімейні (групові) потреби [66].

До функціонально-неспроможних сімей відносяться сім'ї, які не мають можливості забезпечити дитині, що в них виховується, необхідний економічний, психологічний, соціальний рівень задоволення її життєвих потреб. Поряд з тим, ці фактори не обов'язково сприяють негативному впливу батьків і сімейного життя на розвиток і формування особистості дитини. Сім'я, яка не може задовольнити одну або кілька життєво необхідних потреб дитини, може їх компенсувати або ж знівелювати їх негативний вплив за рахунок активізації наявних ресурсів сім'ї або залучення зовнішніх чинників, одним із яких може стати соціальна підтримка такої сім'ї [66].

Сім'я в кризовій ситуації (кризова сім'я) – це категорія сімей, в яких під впливом внутрішніх або зовнішніх факторів склалися несприятливі економічні, соціальні, психологічні обставини, або існує соціальна ізоляція, що тимчасово заважають батькам виконувати обов'язки щодо виховання своїх дітей або належним чином турбуватися про них [16, 346].

Тобто категорія сімейної кризи розглядається, у першу чергу, через реалізацію виховної функції, виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання та матеріального забезпечення дітей.

Ще один термін, який визначає сім'ї з порушеною виховною функцією – «неблагополучна сім'я», і який можна розглядати як прояв функціональної неспроможності сім'ї виконувати по відношенню до дитини виховну та комунікативну функції. Поняття «сімейне неблагополуччя», охоплює багато характеристик, основними з яких є невиконання своїх фундаментальних сімейних функцій, пов'язаних із різними сферами життєдіяльності: соціально-економічною, соціально-психологічною, правовою, матеріальною, медичною, педагогічною тощо. Специфічною характеристикою неблагополучної сім'ї виступає відтворення сімейного неблагополуччя, тобто створення деформованих та спотворених міжлюдських стосунків і поведінки, які багаторазово спостерігаються індивідами з дитинства в батьківській родині та сприймаються як норма, і згодом переносяться вже в площину власної сім'ї,

стаючи надбанням наступних поколінь. Неблагополучна сім'я в психолого-педагогічній літературі розглядається, насамперед, з погляду можливого впливу свого морального потенціалу на розвиток і формування особистості дитини. Така сім'я найчастіше є причиною появи соціально занедбаних дітей і підлітків з девіантною поведінкою. І хоча в таких сім'ях також виростають достатньо соціалізовані діти, але це скоріше виняток, ніж загальноприйнята норма [66].

Слід мати на увазі, що неблагополучну сім'ю не можна ототожнювати з сім'єю асоціальною. Поняття «неблагополуччя» розглядається саме з погляду завдань виховання дитини. Якщо асоціальна сім'я (де існує алкоголізм, наркоманія, злочинність тощо) завжди є неблагополучною для дитини, то соціалізована сім'я може бути як благополучною, так і неблагополучною з точки зору соціальних і біологічних інтересів дитини. Тобто, з погляду виконання інших соціальних функцій, окрім виховної стосовно дитини, інколи родина може бути достатньо соціалізованою (хоча це й нечасте явище, – скоріше, там, де є неблагополуччя стосовно виховання дитини, порушені й інші сімейні функції). Але ця зовні благополучна, за формальними ознаками достатньо соціалізована сім'я може бути для дитини неблагополучною, якщо стає причиною психічного напруження, навіть захворювання. Протест дитини може втілитися у небажані дії, ненормативну поведінку (бродяжництво, вибір поганих друзів, виникнення різних видів залежностей, протиправні вчинки) [64, 201].

Сім'я неблагополучна – це така сім'я, яка в силу об'єктивних або суб'єктивних причин втратила свої виховні можливості, внаслідок чого в ній складаються несприятливі умови для виховання дитини [19, 149].

До таких сімей відносять:

- сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства;
- сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків;
- сім'ї із стійкими психологічними конфліктами у взаємостосунках між

батьками, батьками та дітьми;

- неповні сім'ї;

- материнські сім'ї (молоді матері одначки);

- зовні благополучні сім'ї, які припускаються серйозних помилок, прорахунків у системі сімейного виховання внаслідок невміння правильно будувати взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості. Причому такі помилки в системі сімейного виховання мають не ситуативний, а стійкий характер. Тобто в таких сім'ях постійно порушуються певні педагогічні вимоги до дітей [22, 37].

Такі сім'ї можуть бути умовно поділені на:

- зовні «спокійна сім'я». Події в такій сім'ї протікають ніби рівно, проте при ближчому знайомстві помітне відчуження між подружжям, їх почуття незадоволеності. За «благополучним фасадом» сховані їх тривалі і з важкістю стримувані негативні почуття один до одного. Нерідко постають тривалі напади туги, депресії. Подружжя мало спілкуються один з одним. В таких сім'ях «неочікувано» для оточуючих виростають «важкі» діти;

- «вулканічна сім'я». В ній відносини мінливі і відкриті. Подружжя постійно з'ясовує стосунки, часто розриває та відновлює стосунки, скандалить, а незабаром знову освідчується в коханні «до самої смерті». Емоційність переважає над почуттями відповідальності. В таких сім'ях дитина стає безпорадною, зазнає значних емоційних навантажень, знаходячись між протилежними полюсами взаємовідносин батьків [57, 23].

Визначення неблагополуччя сім'ї дається через оцінку вихованого впливу сімейного оточення на дитину, рівня виконання батьками своїх батьківських обов'язків. Саме роботу з неблагополучними сім'ями можна розглядати як профілактику соціального сирітства, виходу дитини із біологічної сім'ї.

До зовні благополучних можна віднести сім'ї, у яких:

- спілкування батьків з дітьми є формальними;

- не дотримується єдність вимог до дитини;

- безконтрольність або слабкий нагляд з боку батьків за успішністю та поведінкою дитини;

- сліпа батьківська любов чи надмірна суворість у виховання, застосування фізичних покарань;

- насильство стосовно жінки, дитини;

- не враховуються у процесі сімейного виховання вікові та індивідуально-психологічні особливості дитини [52].

Сім'ї, які долають усі проблеми самотужки, але мають деякі фактор ризику, відносяться до сімей групи ризику. Вони потребують допомоги чи підтримки, щоб не опинитися у складних життєвих обставинах. До факторів ризику належать: інвалідність хоча б одного члена сім'ї, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, сирітство, безпритульність, брак житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо [52].

У практиці соціальної роботи використовується ще термін «сім'я соціального ризику», що визначає потребу у соціальній підтримці сім'ї через невиконання основних соціальних функцій. Сім'я соціального ризику (сім'я «групи ризику») – соціально незахищена сім'я, яка потребує соціальної допомоги і підтримки [19, 153].

Такі сім'ї самостійно справляються зі своїми соціальними функціями, проте в них наявні фактори ризику, що при певних змінах ситуації провокують виникнення кризових станів, з якими родина самостійно не зможе впоратися, що і призведе її до розряду неблагополучних. До них можна віднести:

- сім'ї, в яких виховується нерідна дитина (сім'ї опікунів, усиновителів, в яких дітей виховують нерідні батьки (вітчим або мачуха), прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу);

- малозабезпечені сім'ї;

- багатодітні сім'ї;

- сім'ї, які виховують дітей з особливими потребами;

- неповні сім'ї;
- молоді сім'ї тощо [19, 155].

Сім'я соціального ризику – це сім'я, яка самостійно виконує свої соціальні функції, проте в ній наявні певні соціальні фактори, складні життєві обставини, що можуть спровокувати появу кризових явищ та потребу в соціальній підтримці. Сім'я соціального ризику – це сім'я, яка самостійно виконує свої соціальні функції, проте в ній наявні певні соціальні фактори, складні життєві обставини, які можуть спровокувати кризові явища в цій сім'ї. До таких сімей відносяться також молоді сім'ї, тому що молодому поколінню притаманні не тільки демократичніші погляди на більшість життєвих явищ, але й проблеми домінування, неможливість злагоджено діяти, небажання відмовитись від деяких привілеїв чи інтересів, житлові і матеріальні труднощі тощо. Соціальна робота з сім'ями соціального ризику є превентивною і спрямована на профілактику кризових явищ, неблагополуччя сім'ї [53].

Одним із варіантів типологізації сімей, які потребують соціальної підтримки, є характеристика їх за рівнем соціальної адаптації [23, 327; 63, 158]. Такий підхід є дуже показовим з точки зору оцінки спроможності сім'ї виконувати свої соціальні функції, а також щодо оцінки необхідних форм і напрямів соціальної роботи.

Так, С. Харченко. пропонує розподіл сімей, які виховують дітей, за рівнем соціальної адаптації на високий, середній, низький і дуже низький рівні і визначає відповідні напрями роботи з такими сім'ями [23].

Благополучні сім'ї – це ті, що успішно виконують свої функції, практично не потребують сторонньої допомоги, оскільки за рахунок адаптивних можливостей, що забезпечуються матеріальними, психологічними й іншими внутрішніми ресурсами, швидко адаптуються до потреб дитини і успішно вирішують завдання його виховання і розвитку. У випадку виникнення проблем їм достатньо одноразової допомоги в межах короткотермінових моделей роботи [23].

Сім'ї групи ризику – мають певні відхилення від норм, що знижують адап

тивні можливості сім'ї, наприклад: неповна сім'я, малозабезпечена сім'я тощо. Вони виконують завдання щодо виховання дитини з напруженням сил, тому соціальним працівникам необхідно спостерігати за станом сім'ї, її дезадаптуючими факторами, простежувати наскільки вони компенсуються позитивними характеристиками, в разі необхідності надати своєчасну допомогу [23].

Неблагополучні сім'ї – мають низький соціальний статус в одній або кількох сферах життєдіяльності, не виконують належним чином функції, їхні адаптаційні можливості суттєво занижені, сімейне виховання дитини здійснюється з великими проблемами, є малорезультативним. Такі сім'ї потребують активної і, як правило, тривалої підтримки з боку соціальних служб. Залежно від характеру проблеми, їм необхідно надавати виховну, психологічну, посередницьку допомогу у межах довготривалих форм роботи [23].

Асоціальні сім'ї – з ними взаємодія відбувається надзвичайно важко і їхній стан потребує суттєвих змін. У таких сім'ях, де батьки ведуть аморальний, протиправних спосіб життя і де житлово-побутові умови не відповідають елементарним санітарно-гігієнічним вимогам, а вихованням дітей ніхто не займається, діти є безпритульними, голодними, відстають у розвитку, стають жертвами насильства з боку батьків та інших осіб. Робота соціального працівника з такими сім'ями має проводитися в тісному контакті з правоохоронними органами, а також з органами опіки і піклування [23].

Умовно можна поділити сім'ї, залежно від рівня готовності сім'ї до зміни життєвих обставин і, відповідно, до наявності ресурсів і мотивації, на такі категорії:

1) благополучна сім'я – сім'я самостійно вирішує складні життєві обставини, залучаючи наявні внутрішні та зовнішні ресурси;

2) сім'я соціального ризику – у сім'ї не вистачає власних ресурсів і можливостей щодо вирішення певних проблем, проте є бажання і високий рівень мотивації повернутися до соціально-прийнятого стилю життя, за умови

надання зовнішньої допомоги;

3) неблагополучна сім'я/функціонально-неспроможна – сім'я, яка має комплекс складних життєвих обставин, які не може самостійно вирішити, приймає обставини власного життя як «норму», розуміння проблем і мотивації щодо їхнього вирішення немає або на доволі низькому рівні;

4) асоціальна сім'я – сім'я, яка сприймає як «норму» асоціальний стиль життя, не сприймає необхідність змін життєвих обставин, не налаштована на співпрацю з соціальним працівником [66].

Ще один тип сімей, який називається спеціалістами-практиками – «пасивні» сім'ї – це сім'ї, які не усвідомлюють наявності проблем, або не вважають за необхідне їх розв'язувати, не готові до взаємодії і соціального супроводу, хоча мають власні ресурси. Такий тип сімей не можна визначити за певним рівнем соціальної адаптації. Першим етапом роботи з такими сім'ями має стати мотивація (зовнішня або внутрішня) членів сім'ї, формування «готовності» до зміни сімейного стилю життя [18].

Зважаючи на вище зазначене, можна відилити п'ять основних напрямів діяльності соціального працівника, залежно від рівня соціальної адаптації сім'ї щодо розв'язання складних життєвих обставин і рівня вмотивованості до змін:

1) благополучна сім'я – інформаційна допомога щодо можливості самостійного вирішення сім'єю певних проблем: психологічних, педагогічних, юридичних;

2) сім'ї соціального ризику – консультаційна та інформаційна допомога щодо вирішення окремих проблем, які сім'я не може вирішити самостійно;

3) «пасивна» сім'я – обов'язковий етап налагодження взаємодії, визначення сім'єю наявності проблем, мотивація (примус – як один із елементів мотивації), соціальний супровід;

4) неблагополучна сім'я – мотивація щодо зміни життєвих обставин (примус – як один із елементів мотивації), соціальний супровід;

5) асоціальна сім'я – зовнішній примус, мотивація до усвідомлення необхідності змінити стиль життя. Соціальний супровід, за умови формування

необхідності зміни і готовності до співпраці [18].

Основне завдання фахівця із соціальної роботи – бути помічником для кожної родини, яка потребує допомоги. Насамперед для сімей, які ризикують потрапити у складні життєві обставини внаслідок втрати роботи членами сім'ї, інвалідності, тяжкого захворювання, насильства над дітьми, розлучення, повернення одного з батьків після відбування покарання в місцях позбавлення волі, неналежного виконання батьківських обов'язків [32].

Нормативні документи, що регулюють соціальну роботу з сім'ями, методики роботи з ними, мають враховувати роль і відповідальність батьків у вихованні дітей: батьки мають право не лише використовувати соціальні послуги і соціальну допомогу, а й відповідати за їхнє цільове використання. Такий підхід потребує розробки і впровадження нормативних документів та соціальних методик впливу на батьків з метою формування батьківської відповідальності у матеріальному та соціальному сенсі [18].

Напрями та форми соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, мають враховувати рівень зацікавленості і «готовності» членів родини на вирішення питань власного життєзабезпечення. Досвід роботи центрів соціальних служб дозволяє виокремити, як мінімум, три категорії сімей, які потребують соціальної підтримки:

1) сім'ї, які налаштовані на розв'язання проблем (благополучна сім'я, сім'я соціального ризику), як правило, самостійно звертаються за допомогою і потребують консультаційної та інформаційної підтримки щодо вирішення окремих проблем, які сім'я не може вирішити самостійно;

2) сім'ї, які мають комплекс проблем, проте мають намір вирішувати їх за підтримки спеціалістів у ході соціального супроводу;

3) сім'ї, які не визнають наявності проблем, або не вбачають за необхідне їх розв'язувати, інформація про такі сім'ї надходить від організацій або осіб, вони потребують комплексного вирішення проблем, проте в першу чергу потребують мотивації до зміни життєвих обставин, активізації відповідальності батьків за виховання та розвиток дитини [26].

1.3. Аналіз стану соціально-педагогічної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах

В сучасному світі існує багато обставин, які «диктують свої правила» людям. В суспільстві існує ряд проблем, які заважають повноцінній соціалізації та адаптації людини, що в свою чергу може негативно вплинути на взаємовідносини з соціальним оточенням. Сім'я являється головною умовою повноцінної підготовки дитини до сучасного світу.

Сім'я є тим первинним суспільним осередком, який має особливе значення в житті кожної людини, забезпечує її захист і соціалізацію, формує моральні основи, емоційний світ дитини, громадську свідомість та самосвідомість. Цілий ряд досліджень вказує на те, що сім'я як соціальний інститут сьогодні перебуває у стані гострої кризи. Однак, незважаючи ні на що, для більшості людей сім'я залишається на першому місці в ієрархії життєвих потреб [17, 186].

Підтримка інституту сім'ї є завданням реалізації державної соціальної політики, основна мета якої полягає у створенні та забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, повної реалізації сім'єю своїх функцій та поліпшення їх рівня життя, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Виконуючи певні функції, сім'я забезпечує свою життєздатність. Розрізняють:

- економічну (заробіток, витрати, розподіл грошей, планування бюджету);
- репродуктивну (народження дітей, планування сім'ї, небажана вагітність);
- рекреативну (відпочинок після роботи, відпустка, дозвілля);
- господарську (турбота про дім, підтримка порядку й чистоти, догляд за житлом, санітарно-гігієнічні норми);
- соціалізуючу (соціальні вміння, освіта, професія, соціальні навички);
- терапевтичну (взаємопідтримка, ідентичність) функції сім'ї.

Сім'я, яка належним чином виконує свої функції, називається здоровою.

Її основними ознаками є:

- згуртованість;
- відкритість для встановлення нових стосунків;
- інтимність;
- оптимізм і турбота;
- здатність самостійно вирішувати завдання свого розвитку;
- ідентичність;
- готовність до зміни ролей;
- залучення всіх членів до ухвалення сімейних рішень тощо [40].

Провідний методологічний принцип соціальної педагогіки в роботі з сім'єю є таким: сім'я – це головний осередок суспільства, де здійснюється базисна соціалізація дітей за рахунок посилення всіх її основних функцій.

До проблем, що становлять зміст соціально-педагогічної роботи з сім'єю, належать:

- систематизація та оновлення найбільш доцільних форм і методів роботи з сім'єю;
- пошук нових шляхів взаємодії сім'ї з «відкритою» школою, із залученням всіх елементів мікросередовища;
- опора в співробітництві з сім'єю на діяльність соціального педагога з метою посилення ролі сім'ї в соціалізації дітей та юнацтва.

Зміст соціально-педагогічної діяльності визначають наступні функції:

- комунікативна функція соціально-педагогічної діяльності полягає в налагодженні взаємодії особистості з різними сферами життєдіяльності;
- організаторська функція характеризує соціально-педагогічну діяльність з точки зору соціального менеджменту, що полягає в структуруванні, плануванні, розподілі різних видів діяльності, координації роботи з різними соціальними інститутами;
- прогностична функція означає передбачення результатів своєї діяльності;

- охоронно-захисна функція спрямована на відстоювання прав та інтересів дітей та молоді;

- діагностична функція покликана виявляти окремі аномалії в певному мікросоціумі;

- попереджувально-профілактична функція має на меті запобігання асоціальних явищ;

- корекційно-реабілітаційна функція полягає у зміні та удосконаленні якостей особистості, особливостей життєдіяльності клієнта;

- соціально-терапевтична функція спрямована на вчасне подолання кризових ситуацій та проблем клієнта [28].

Основними напрямками соціально-педагогічної діяльності є:

- підвищення рівня соціокультурної адаптації індивіда чи групи;

- профілактика явищ дезадаптації;

- робота з людьми девіантної поведінки;

- соціально-педагогічна реабілітація і корекція;

- посередництво між людиною та середовищем;

- забезпечення розвитку і саморозвитку особистості [73, 185].

Серед найбільш поширених видів соціальної підтримки виділяються:

- матеріальна;

- психологічна;

- педагогічна;

- правова підтримка [73, 186].

Матеріальна підтримка надається шляхом виплат пенсій, компенсацій, допомоги на лікування та оздоровлення, забезпечення продуктами харчування, одягом, медикаментами тощо. Матеріальна підтримка особам та сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах надається у вигляді адресної соціально-економічної допомоги, соціального обслуговування, соціально-економічних послуг [33, 49].

Державна соціальна підтримка згідно із законодавством України відображається у грошовій та натуральній формах, а також у формі соціального

обслуговування і призначена як для всього населення України загалом, так і для окремих категорій: малозабезпечених сімей, сімей з дітьми, дітей з інвалідністю, дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, людей з інвалідністю тощо [33, 50].

Психологічна підтримка спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнта, з метою зміни уявлення про безвихідь його становища, формування впевненості та мотивації щодо подолання почуття тривоги, психологічних комплексів, невпевненості в своїх силах, зміцнення активної, діяльнісної особистісної позиції. Вона може здійснюватися через надання психологічних консультацій з метою покращення мікроклімату сім'ї, збереження психологічного здоров'я членів сім'ї, набуття впевненості в своїх силах, адаптація до середовища, поліпшення взаємин з оточуючими, обговорення наявних проблем з членами сім'ї та надання рекомендацій щодо їх вирішення, формування навичок подолання труднощів та конфліктів з оточенням, організація та координація психотерапевтичних груп та груп самопомоги, психологічна діагностика корекція та реабілітація [32].

Педагогічна підтримка орієнтована на превентивну та оперативну допомогу дітям, сім'ї шляхом надання їм необхідної соціально-педагогічної інформації, проведення просвітницьких заходів, консультацій, бесід тощо [32].

Правова або юридична підтримка здійснюється шляхом надання юридичних консультацій, проведення бесід з питань чинного законодавства, гарантій та пільг, здійснення заходів, спрямованих на захист прав та інтересів членів сім'ї, захист прав дітей, оформлення правових документів, представництво інтересів тощо [33, 51].

Надання соціальної підтримки ґрунтується на принципах виявлення ресурсів сім'ї та сприяння формуванню у членів сім'ї навичок і умінь для подолання складної життєвої ситуації [59, 342].

Якщо розглянути соціальну роботу із сім'єю з точки зору впливу на сім'ю як екологічну систему, пов'язану з діяльністю та впливами різних осіб та організацій, то соціальна підтримка – це дії та чинники, які особа або окрема

сім'я сприймає як такі, що допомагають їм вирішувати проблеми або змінюють їхнє життя. Це поняття стосується прийняття членами сім'ї дій та впливів інших людей [59, 345].

Кожна сім'я живе у певному соціальному середовищі, що впливає на її розвиток, водночас сім'я своїм стилем життя сама впливає на те середовище, у якому функціонує. Середовище, яке оточує сім'ю, умовно можна розділити на фізичне та соціальне. Фізичне середовище – це умови проживання, наявність чи відсутність необхідних фізичних умов (соціальна інфраструктура, житлові умови, транспорт тощо). Соціальне середовище – оточуючі сім'ю люди (ті, що безпосередньо чи опосередковано впливають на людину) [59, 342].

Вплив соціального оточення на особистість формує мережу соціальної підтримки через структуру взаємин, коли людина може отримувати або просити допомоги. Вона, зазвичай, складається з тих людей, що допомагають сім'ї долати щоденні життєві негаразди. Часто включає у себе родичів, друзів, сусідів, колег та спеціалістів, на яких покладається сім'я у своєму повсякденному житті [59, 342].

Мережа соціальної підтримки – комплекс взаємопов'язаних відносин, що забезпечує стійкі моделі взаємодії та міжособистісні стосунки між соціальними працівниками та клієнтами [68, 78].

Дії соціальної підтримки, що здійснюються через систему міжособистісних стосунків, такі: схвалення; наставляння; психологічна допомога; інформація; конкретна практична допомога [68, 76].

Якщо розглядати соціальну підтримку у порівнянні з соціальним захистом, то існують різні підходи до визначення даних понять. Один з них підкреслює принципову відмінність між «соціальною підтримкою» і «соціальним захистом» навіть через етимологію даних термінів. Слово «захист» передбачає тривалий патронаж держави над особистістю, що провокує формування споживацького настрою у тих, хто знаходиться під «захистом». Клієнти звично користуються допомогою, часто маючи можливість для самостійного виходу з складної життєвої ситуації, але не маючи звички до

цього. Якісно іншим в цьому сенсі виглядає поняття «соціальна підтримка», що передбачає активну участь самого клієнта у вирішенні власних проблем, використання засобів самопомоги. З позицій цього підходу соціальна підтримка – це комплекс заходів держави, які реалізуються не лише державними організаціями, а й громадськими, благодійними та комерційними і передбачають активну участь клієнта у зміні власних життєвих обставин [59, 245].

Одним із напрямів підтримки сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, є їх соціальне забезпечення [68, 90].

Соціальне забезпечення розглядається як система заходів, пов'язаних із задоволенням специфічних потреб людей, спрямованих на відновлення й збереження їх соціальних зв'язків і відносин, активну допомогу у здійсненні, захисті й охороні їх прав. Це система допомоги, що має на меті підтримку рівня доходів [68, 90].

Соціальне забезпечення – це національна система програм, виплат, послуг, яка орієнтована на допомогу людям щодо задоволення їх соціальних, економічних, освітніх та інших потреб [68, 90].

Соціальне забезпечення є одним з видів соціальної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, оскільки ці сім'ї відносяться до незахищених верств населення і потребують додаткового захисту і підтримки. Головною метою в соціальному забезпеченні є урахування конкретного соціального призначення. Важливим принципом права соціального забезпечення є гарантованість рівня соціального забезпечення не нижче за рівень прожиткового мінімуму [68, 90].

Одним із видів забезпечення державної підтримки сім'ї є організація системної соціальної допомоги сім'ям, які за певних життєвих обставин потребують соціальної підтримки.

Соціальна допомога – це система соціальних заходів у вигляді сприяння, підтримки і послуг, які надає соціальна служба окремим особам або групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки

їхнього соціального статусу і повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві

Державна система соціальної допомоги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, включає систему соціальних виплат (соціального забезпечення) та надання соціальних послуг.

Система адресної соціально-економічної допомоги представлена двома видами виплат:

- субсидіями на житлово-комунальні послуги і паливо;
- допомогою малозабезпеченим сім'ям.

Допомога малозабезпеченим сім'ям призначається і виплачується у грошовій формі сім'ям, які постійно проживають на території України, мають середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї. Малозабезпечена сім'я – це сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Законодавчо встановлено пільги на освіту, харчування, оздоровлення та проїзд дітей із малозабезпечених і багатодітних сімей.

Соціальна підтримка сім'ї здійснюється спеціалістами центрів соціальних служб у формі різнопланових соціальних послуг.

У довідниковій літературі тлумачення поняття «послуга» подається як: дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; сприяння розвитку, піднесенню, поширенню чогось; робота, виконувана для задоволення чийсь-небудь потреб; пропозиція, якою можна скористатися.

Соціальні послуги – дії державних або неурядових організацій, фахівців, спрямовані на задоволення потреб і забезпечення прав, вирішення проблем, попередження або подолання складних життєвих обставин окремих осіб чи соціальних груп.

У літературі з проблем соціально педагогічної роботи існують інші визначення соціальних послуг. В енциклопедичному словнику соціальні послуги визначаються як дії з надання клієнту соціальної служби допомоги у

задоволенні його потреб.

І. Д. Зверєва характеризує соціальні послуги як комплекс дій держави, відповідних громадських і приватних організацій, спрямованих на створення і поліпшення умов життєдіяльності молоді, розширення можливостей її самореалізації; реалізації особистісних, політичних, соціальних і культурних прав молоді людини [61, 167].

Потреби сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, визначають змістове наповнення та умови впровадження окремих напрямів соціальної роботи [61, 168].

Соціально-побутові послуги доцільні, коли в родині є дуже хворі дорослі. Якщо хвороба тимчасова – фахівці з соціальної роботи повинні допомогти сім'ї пройти цей важкий період, забезпечити належне утримання та виховання дітей, збереження сім'ї. При цьому має бути прийняте рішення служби про соціальний супровід сім'ї, підготувати план соціального супроводу, в якому розподілити роботу щодо допомоги сім'ї між різними організаціями: представники відділів соціального забезпечення можуть надавати допомогу хворим, працівники дошкільних закладів, шкіл, закладів охорони здоров'я – надавати послуги сім'ї, соціальні педагоги надавати соціально-педагогічні, інформаційні та інші види послуг. Соціально-побутові послуги можуть бути складовою соціального супроводу чи кризового втручання [61, 169].

Якщо хвороба дорослих має тривалий характер, дітей (дитину) необхідно передати під тимчасову опіку в сім'ю родичів чи іншу сім'ю, де за ними буде здійснюватися належний нагляд та виховання. Передавати дітей у притулок чи інтернат можна тільки в особливих випадках, коли діти мають тяжкі захворювання чи педагогічну занедбаність [61, 169].

Результатом надання соціально-побутових послуг буде отримання необхідної допомоги членами сім'ї, у першу чергу, дітям, забезпечення функціонування сім'ї [61, 169].

Соціально-економічні послуги спрямовані на задоволення матеріальних інтересів і потреб сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих

обставинах. Порядок надання державної матеріальної допомоги сім'ям з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, визначається Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян за рахунок власних коштів можуть надавати додаткові види допомоги і встановлювати доплати до державної допомоги сім'ям з дітьми [61, 172].

У ході надання соціально-економічних послуг сім'ї фахівець, що здійснює соціальну роботу, допомагає сім'ї оформити необхідні документи та отримати матеріальну допомогу, яка повинна виплачуватися цій сім'ї відповідно до законів. Причому завданням спеціаліста є допомога, формування вмінь вирішувати проблеми самостійно, а не безпосереднє оформлення необхідних документів. Клієнт повинен зробити це самостійно, у такому випадку він не тільки одержує гроші, субсидію чи інші форми допомоги, а й отримує навички самостійного вирішення проблем сім'ї через різні заклади й установи [61, 173].

Результатом надання матеріальних послуг є отримання:

- грошей чи інших форм матеріальної допомоги;
- інформації щодо видів допомоги різним категоріям сімей;
- знань щодо органів, які вирішують проблеми матеріальної допомоги;
- навичок спілкування з представниками державних установ і громадських організацій задля розв'язання проблем своєї сім'ї [61, 173].

Соціально-психологічні послуги здійснюються з метою психологічної корекції або психологічної реабілітації особистості, надання методичних порад [62, 35].

Психологічні консультації можуть надавати лише психологи, які мають достатню професійну компетенцію, щоб надавати послуги сім'ї з дітьми. Такі послуги надаються за окресленими стандартами щодо надання психологічної допомоги. Одним з видів психологічної допомоги є кризове втручання [62, 35].

Результати соціально-психологічних послуг визначаються на основі діаг

ностування початкового стану клієнта, кваліфікацією психолога та адекватними технологіями [62, 35].

Соціально-педагогічні послуги широко викіристовуються в практиці соціальної роботи із сім'ями з дітьми, що опинилися в складних життєвих обставинах. Вони можуть бути адресовані, насамперед, дітям із цих сімей. Надаючи соціально-педагогічні послуги, можна домогтися таких результатів:

- підвищення самооцінки дітей шляхом досягнення успіхів у різнобічних справах, що не пов'язані із сім'єю і навчанням - участь у спортивних змаганнях, художній самодіяльності, творчій діяльності та ін.;

- позбавлення дітей від постійного перебування в негативній обстановці в сім'ї шляхом організації активного дозвілля;

- прищеплення навичок організації позитивного дозвілля [62, 36].

Для того, щоб змінити стиль життя сім'ї та окремих членів, необхідно, щоб вони уміли проводити вільний час, тому всі заходи щодо організації дозвілля мають бути корисними для всіх членів сім'ї [62, 38].

Одним із найбільш ефективних видів соціально-педагогічних послуг є групи взаємної підтримки (допомоги), які дозволяють клієнтам набути навичок позитивного спілкування, пропонують шляхи вирішення власних проблем з урахуванням досвіду інших, створюють атмосферу взаємної підтримки, надають допомогу для самодопомоги [62, 38].

Допомога дітям у покращенні успішності в навчанні – цей аспект допомоги є дуже важливим тому, що шкільні проблеми дуже часто в кризових сім'ях стають причиною конфліктів між батьками й дітьми, а інколи – психологічного і фізичного насильства над дітьми [62, 38].

Підвищення успішності в навчанні може дати дітям із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, можливість у майбутньому здобути престижну професію, стати конкурентоспроможною особою на ринку праці й мати пристойні доходи та комфортне життя [62, 38].

Соціально-педагогічні послуги можуть бути надані не тільки суб'єктами соціальної роботи, а також закладами дозвілля, громадськими організаціями,

зацікавленими особами [62, 39].

Юридичні послуги – спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах. Надавати юридичні послуги можуть професійні юристи, державні службовці різних установ, що мають достатню компетенцію щодо вирішення проблем сім'ї, фахівці соціальної сфери, що мають підготовку з питань юриспруденції [62, 43].

Спеціалісти організацій – суб'єктів соціальної роботи із сім'ями з дітьми, що опинилися в складних життєвих обставинах, можуть представляти інтереси сімей, а особливо дітей із таких сімей, на засіданні судів, здійснювати захист їхніх прав та інтересів в інших організаціях і установах [62, 43].

Результатом надання юридичних послуг є отримання інформації щодо окремих норм законодавчих актів з питань, які цікавлять клієнта, описання реальних шляхів виконання закону, а також допомога клієнтам у проходженні цього шляху [62, 43].

Послуги з працевлаштування соціальна служба надає разом із центрами зайнятості, молодіжними біржами праці, іншими установами, що здійснюють допомогу в працевлаштуванні, безпосередньо роботодавцями [19, 221].

Ця послуга по відношенню до дорослих членів сім'ї носить традиційний характер. Специфічною вона стає при працевлаштуванні неповнолітніх дітей та молоді із сімей, що потрапили в складні життєві обставини. У таких випадках проблема не лише у процесі працевлаштування, а й при допомозі клієнту здобути навички працівника: навчитися виконувати режим трудового дня, адекватно реагувати на зауваження роботодавця чи керівника, відповідально ставитися до доручень тощо [19, 221].

Результатом надання послуг із працевлаштування є отримання клієнтами роботи, яка допоможе вирішити економічні проблеми сім'ї, конкретному клієнту – отримати певний соціальний статус, стати повноправним членом суспільства, підвищити особистісну самооцінку [19, 221].

Інформаційні послуги є складовою у наданні соціальної допомоги сім'ям з дітьми, що потратили в складні життєві обставини [28, 215].

Інформаційні послуги здійснюються за кількома напрямками:

1. Інформація про існування та координати тих закладів, які можуть надати послуги сім'ям з дітьми, котрі опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі їх подолати самотійно. Ця інформація адресована безпосередньо отримувачам послуг і розміщується в доступних місцях: у медичних, освітніх закладах, організаціях соціального захисту, засобах масової інформації, на різноманітних рекламних носіях [28, 215].

Суб'єктами поширення інформації про можливість надання послуг мають бути також працівники соціальної сфери: вчителі, лікарі, юристи, міліціонери та інші спеціалісти, які, з одного боку, мають надавати інформацію про сім'ї, які потрапили в складні обставини і не можуть їх подолати самотійно, з іншого боку, можуть переадресовувати сім'ї в соціальні служби для безпосереднього отримання послуг. Джерелом інформації для працівників соціальної сфери можуть бути державні документи національного, регіонального і місцевого рівнів, спеціально розроблені інформаційні бюлетені, виступи представників соціальних служб на професійних зборах тощо. У результаті отримання даної інформації сім'ї-носії проблем, знають, до кого слід звертатися для вирішення своїх проблем [28, 215].

Спеціалісти соціальної сфери знають, кому направляти інформацію про сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не в змозі їх долати самотійно, для вирішення їхніх проблем, а також куди спрямовувати сім'ї для отримання соціальної допомоги [28, 217].

2. Окремим видом інформації є інформація для дітей із сімей, які мають невирішені проблеми. Для дітей необхідна інформація про місця, де їм та їхнім сім'ям може бути надана допомога, перелік послуг, які надаються. Така інформація може бути розміщена в місцях зібрання дітей: на дитячих і спортивних майданчиках, у позашкільних закладах, школах, комп'ютерних клубах, кінотеатрах. Місця розміщення інформації для дітей залежить від розмірів поселення і наявності тих чи інших соціальних інституцій [28, 217].

Внаслідок проведення такої інформаційної кампанії діти, які проживають

у сім'ях з невирішеними проблемами, зможуть звернутися до служб, які допоможуть їм, а значить і їхнім сім'ям. З іншого боку, в усіх дітей з'явиться впевненість у тому, що якщо в них трапиться біда, їм допоможуть, вони знають, до кого звернутися, щоб їм допомогли [28, 218].

У випадку організації соціальної роботи з конкретною сім'єю визначається, яка саме допомога буде надана сім'ї. Умовно визначаються такі варіанти:

- одноразова послуга;
- надання послуг певного соціального плану;
- комплексна допомога [23, 342].

Одноразова послуга. Соціальна допомога сім'ї передбачає надання таких видів одноразової послуги спеціалістами соціальних служб:

- переадресація до спеціалістів інших структур;
- матеріальна допомога;
- консультація фахового спеціаліста;
- надання потрібної інформації різного плану;
- оформлення запиту до відповідної структури;
- оздоровлення дітей тощо [23, 342].

Надання одноразової соціальної послуги сім'ї передбачає здійснення таких етапів:

- визначення потреб сім'ї;
- направлення до відповідного спеціаліста;
- надання відповідної допомоги тощо [23, 342].

Надання таких послуг не передбачає продовження контактів із сім'єю і фіксується в журналі роботи із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах тощо [23, 343].

Якісну роботу та підтримку можуть надати Центри соціальних служб для сімей, дітей та молоді.

Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – є спеціалізованим закладом, що надає соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, які перебувають

у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги [67, 43].

У Постанові Кабінету містрів від 1 серпня 2013 р. № 573, із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ «Про затвердження Загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді» зазначено:

- Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – центр) – спеціальний заклад, що проводить соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

- Мережа центрів складається з республіканського (Автономної Республіки Крим), обласних, Київського та Севастопольського міських (далі – регіональні центри), районних, міських, районних у містах центрів (далі – місцеві центри).

- Центр утворюється, реорганізується та ліквідується відповідним органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування і належить до сфери його управління.

- Діяльність центру спрямовується відповідно Міністерством соціальної політики Автономної Республіки Крим, структурним підрозділом з питань соціального захисту населення обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу відповідної ради.

- Положення про центр, штатний розпис центру в межах визначеної граничної чисельності та фонду оплати праці працівників затверджується органом, який його утворив.

- Центр у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, наказами Мінсоцполітики, іншими нормативно-правовими актами з питань сім'ї, дітей та молоді, а також цим Загальним положенням.

Основними принципами діяльності центру є:

- законність;
- соціальна справедливість;

- доступність та відкритість;
- конфіденційність та відповідальність за дотримання етичних і правових норм;
- додержання і захист прав людини;
- адресність та індивідуальний підхід;
- добровільність вибору в отриманні чи відмові від отримання соціальних послуг;
- комплексність та системність під час надання соціальних послуг;
- дотримання державних стандартів і нормативів соціальних послуг;
- максимальна ефективність використання бюджетних та позабюджетних коштів [49].

Головною метою соціальної роботи ЦСССДМ визначається створення умов для повноцінної інтеграції особистості в соціум, що забезпечить оптимальність розвитку, вдосконалення та реалізацію потреб й інтересів індивідуумів чи груп [14].

Важливо зазначити, що основною державною ланкою, яка здійснює соціальну роботу з дітьми, молоддю та сім'єю, є центри соціальних служб. Поряд з цим існують інші органи, які здійснюють соціальну роботу. До них належать недержавні підприємства, установи і організації незалежно від підпорядкування, об'єднання громадян, окремі громадяни, мета діяльності яких відповідає меті соціальної роботи [68].

Основною метою діяльності центру є надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних і юридичних послуг сім'ям, дітям та молоді.

Основними принципами діяльності центру є законність, дотримання і захист прав людини, системність, доступність, конфіденційність, відповідальність за дотримання етичних та правових норм під час надання допомоги [11].

Центр під час виконання покладених на нього завдань:

- Взаємодіє з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами,

організаціями, а також фізичними особами.

- Сприяє громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян у реалізації соціально значущих ініціатив і проектів.

- Залучає благодійні організації, громадські організації, суб'єкти господарювання, які провадять підприємницьку діяльність, до розв'язання актуальних соціальних проблем сім'ї, дітей та молоді.

- Здійснює заходи щодо розроблення та поширення соціальної реклами та організації роботи із засобами масової інформації.

- Сприяє волонтерській діяльності у сфері надання соціальних послуг.

- Веде облік проведеної соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, готує статистичні та інформаційно-аналітичні матеріали з питань, що належать до його компетенції.

- Проводить соціологічні дослідження та опитування з метою визначення проблем сім'ї, дітей та молоді.

- Залучає міжнародну фінансову та технічну допомогу, міжнародні гранти, а також надає гуманітарну та іншу допомогу сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги [71].

Основні завдання районного та міського центрів:

1) здійснює заходи щодо:

- виявлення та обліку сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги; контролю у межах повноважень за цільовим використанням державної допомоги при народженні дитини;

- соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа з метою підготовки до самостійного життя, організації здійснення наставництва;

- соціального супроводження прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, а також соціального супроводу дітей, які перебувають під опікою, піклуванням, за поданням служби у справах дітей;

- інформування населення про соціальні послуги, які надаються відповідно до законодавства;

2) проводить оцінку потреб сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, у тому числі сімей учасників антитерористичної операції та внутрішньо переміщених осіб, визначає соціальні послуги та методи соціальної роботи, забезпечує психологічну підтримку;

3) надає сім'ям, дітям і молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, в тому числі сім'ям учасників антитерористичної операції та внутрішньо переміщеним особам, соціальні послуги з:

- соціального супроводу;
- консультування;
- соціальної профілактики.

За результатами оцінки потреб центр надає послуги з:

- соціальної інтеграції та реінтеграції;
- соціальної адаптації;
- соціального супроводу сімей, в яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування;

- кризового та екстреного втручання;
- представництва інтересів;
- посередництва (медіації);

4) забезпечує соціальний патронаж молодих осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, а також звільнених від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом, за повідомленням структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті ради;

- 5) складає план реабілітації особи, яка постраждала від торгівлі людьми;
- 6) впроваджує новітні соціальні технології, спрямовані на недопущення,

мінімізацію чи подолання складних життєвих обставин (у тому числі щодо патронату над дитиною);

7) узагальнює на місцевому рівні статистичні дані та готує інформаційно-аналітичні матеріали стосовно проведеної соціальної роботи, які подає регіональному центру та органу, який його утворив;

8) співпрацює з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я, територіальними структурними підрозділами [9].

Комплексний підхід до процесу організації соціально-педагогічної роботи ЦСССДМ з неблагополучними сім'ями розглядається нами як урахування всієї сукупності ознак сімейного неблагополуччя (їх прояву) та інтеграція суб'єктів соціально-педагогічної роботи навколо вирішення даної проблеми, визначення та реалізації ними дієвої стратегії і тактики локалізації й подолання явища сімейного неблагополуччя (його ознак). У нашому дослідженні «інтеграція» трактується як координація соціально-педагогічних впливів всіх суб'єктів соціального простору сім'ї соціально-захисного напрямку (характеру). Сімейне неблагополуччя є соціальною проблемою, яка має вирішуватися у комплексі, забезпечивши реальну міжвідомчу взаємодію в інтересах більш повного задоволення соціально-економічних, соціально-правових, соціокультурних, освітньо-виховних та інших запитів сім'ї та дітей, суспільства, створивши інфраструктуру соціально-захисного простору за рахунок формування координаційних та інформаційних зв'язків ЦСССДМ із різними службами, що займаються вирішенням проблеми сімейного неблагополуччя на різних рівнях (місцевому, державному). При цьому «інтеграція, насамперед, спрямована на покращення співпраці між соціальними інституціями (ЦСССДМ, службою у справах дітей, відділами освіти, охорони здоров'я, праці та соціального захисту, кримінальної міліції у справах дітей, закладами освіти, культури, охорони здоров'я, неурядовими організаціями та ін.), тобто – партнерство, за якого вони розвиваються, досягають спільних цілей» [63, 256].

Організаційна побудова соціально-педагогічної роботи з неблагополуч

ними сім'ями, ефективність якої визначається використанням принципу міжвідомчості, включає як центральний суб'єкт, що забезпечує координацію та інтеграцію всіх соціальних інститутів, які займаються вирішенням проблеми сімейного неблагополуччя, – цим займається Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (його фахівці – соціальні педагоги) [63, 262].

При цьому формування єдиного інформаційного поля, шляхом створення міського банку даних сімей і дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, є важливим в організації роботи з ними щодо подолання сімейного неблагополуччя та практичної реалізації принципу міжвідомчої взаємодії основних суб'єктів цієї роботи, адже безперешкодне володіння оперативною інформацією щодо конкретної неблагополучної сім'ї та її проблем дозволить вчасно вживати необхідні заходи щодо допомоги сім'ї (дитині), координувати та корегувати дії соціальних суб'єктів, вести моніторинг ефективності такої діяльності (що ми й відзначали вище, при обґрунтуванні першої організаційнопедагогічної умови) [63, 263].

Необхідно зазначити, що комплексний підхід у роботі з неблагополучними сім'ями ґрунтується на виявленні типу сімейного неблагополуччя (якісній діагностиці) та експертній оцінці проблем сім'ї (дітей), виявленні пріоритетного напрямку дій основних суб'єктів щодо подолання життєвої кризи і неблагополуччя, диференційованому підході до організації та реалізації основних заходів ЦСССДМ (їх партнерів) щодо вирішення проблеми сімейного неблагополуччя та послідовності комплексних дій і впливів фахівців центрів на членів родини з метою відновлення (формування) у них власних соціальнопсихолого-педагогічних ресурсів [72].

Змістова складова діяльності ЦСССДМ щодо реалізації принципу інтеграції у процесі подолання сімейного неблагополуччя полягає у визначенні ефективної соціально-педагогічної стратегії і дієвої тактики локалізації і подолання життєвої кризи сім'ї із залученням до цього процесу необхідних висококваліфікованих фахівців різних державних (а за потреби і громадських) соціальних інституцій, що дозволить комплексно й результативно вирішувати

проблеми неблагополучної сім'ї, правильно організувати процес допомоги родині [72].

Розкриваючи термін «організація процесу» з позиції поставлених завдань дослідження, ми маємо говорити про комплексну організацію процесу соціально-педагогічної роботи ЦСССДМ щодо подолання сімейного неблагополуччя, що являє собою вибудовування цілеспрямованого процесу визначення центрами ефективної стратегії й тактики локалізації даного явища і соціального захисту сімей та дітей, формування у них внутрішніх і зовнішніх соціально-психолого-педагогічних ресурсів, спрямованих на відновлення соціально важливих функцій родини щодо виховання і розвитку дітей, а також утворення необхідних зв'язків між фахівцями центрів соціальних служб – членами неблагополучних сімей – спеціалістами державних, соціальних інституцій. Саме тому, говорячи про організацію процесу на методичному рівні, звернемося до моделі комплексної організації соціальнопедагогічної роботи ЦСССДМ з неблагополучними сім'ями, яка була розроблена нами з метою інтенсифікації та підвищення результативності діяльності ЦСССДМ [61, 208].

Основними етапами процесу надання соціальних послуг є:

- отримання інформації про ситуацію в сім'ї, реєстрація інформації;
- вивчення ситуації, в т.ч. соціальне інспектування;
- термінове втручання (якщо є потреба), реалізація заходів термінового втручання;
- визначення потреб сім'ї, кожного її члена;
- початок соціального супроводу, за потреби його здійснення, визначення спеціаліста, відповідального за соціальний супровід; або періодичне надання послуг членам сім'ї за Карткою отримувача соціальних послуг, форма якої затверджується наказом Держсоцслужби;
- завершення надання соціальних послуг, перенаправлення [71].

Суб'єкт, що надає соціальні послуги, узгоджує з членами сім'ї правила виконання дій на кожному з етапів процесу, орієнтуючись на вимоги даного

стандарту, визначає відповідальних осіб за кожний з етапів та прогнозує результати їх виконання. Надання послуг може бути індивідуальним і груповим та повинне мати послідовний, комплексний характер; (надання соціальних послуг може здійснюватися на регулярній або періодичній основі у спеціальних закладах чи службах, а також на дому) [71].

Соціальні послуги надаються:

- індивідуально з кожним членом родини;
- спільно з усіма членами родини;
- індивідуально чи в групі з особами, які складають оточення сім'ї;
- в групах взаємопідтримки та взаємодопомоги.

Соціальна робота здійснюється шляхом:

- проведення бесід, консультувань;
- надання психологічних, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, соціально- побутових, юридичних послуг;
- проведення інформаційнопросвітницьких, навчальних та реабілітаційних заходів з метою попередження та профілактики складних життєвих обставин;
- термінового втручання;
- соціального супроводу;
- постпрограмної підтримки [71].

Психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні, соціально-побутові, юридичні послуги надаються шляхом реалізації конкретних заходів та дій під час роботи із сім'ями з дітьми при залученні інших суб'єктів соціальної роботи. Суб'єкти надають допомогу у розв'язанні лише тих проблем сім'ї, що призвели до потрапляння сім'ї у складну життєву ситуацію і з якими родина не може справитися самостійно. [71].

Розглянемо критерії за якими починають та закінчують надання послуг.

Критерії початку надання послуг:

- у вигляді особистої заяви громадянина або звернення про допомогу

одного з членів сім'ї, від організацій, установ підприємств, сільських і селищних рад, міських та районних у містах державних адміністрацій, органів охорони здоров'я, освіти, внутрішніх справ, установ виконання покарань, яку передають до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

- інформування суб'єктами соціальної роботи надавача послуг про наявність складної життєвої ситуації в родині, яка становить ризик для життя, здоров'я, розвитку дитини, її виходу з сім'ї;

- визнання родини (за результатами соціального інспектування) неспроможної самотійно розв'язати проблеми самотійно;

- рішення дорадчого органу.

Критеріями завершення надання соціальних послуг є:

- досягнення поставлених цілей згідно з планом роботи з сім'єю;

- відмова повнолітніх членів сім'ї від отримання соціальних послуг, яка ґрунтується на впевненості родини в спроможності самотійно подолати проблеми (якщо відсутній ризик для життя, здоров'я, розвитку дитини, її виходу з сім'ї);

- недотримання членами родини умов договору про здійснення соціального супроводу. В даному випадку інформується відповідна служба у справах дітей для вирішення питання щодо захисту прав дитини [71].

Інформація щодо сім'ї чи особи, яка опинилася у складних життєвих обставинах, до Центрів може надходити шляхом:

- особистого звернення особи чи одного із членів сім'ї безпосередньо до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за місцем проживання;

- письмового або телефонного повідомлення від державної установи чи служби: органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, органу охорони здоров'я, освіти, внутрішніх справ, установи виконання покарань, житлово-комунальної установи тощо;

- письмового або телефонного повідомлення від підприємств, установ, організацій різних форм власності та окремих громадян;

- перенаправлення від закладу соціального обслуговування тощо [49].

Отже, соціально-педагогічна підтримка сімей у складних життєвих обставинах на базі ЦСССДМ організовується відповідно з правилами, принципами, функціями, застосовуючи методи, що допомагають досягнути позитивних результатів у роботі з сі'ями задня подолання, або мінімізації складних життєвих умов.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ІЗ СІМ'ЯМИ, ЯКІ ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Зміст, форми та методи діагностування сімей, які опинились у складних життєвих обставинах в умовах ЦСССДМ

Теоретичний аналіз дослідження питання соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах у ЦСССДМ, дав можливість вивчити стан цього явища та отримати на практиці дані щодо практичної діяльності соціального педагога.

У нашому дослідженні взяли участь 2 сім'ї, які перебувають на обліку в Апостолівському районному ЦСССДМ Апостолівської об'єднаної територіальної громади і мають статус сім'ї у складних життєвих обставинах.

Під час проведення констатувального етапу експерименту ми з'ясували рівень тривожності та агресивності, спостерігали відносини між членами родини, з'ясували матеріальний стан сім'ї.

Враховуючи провідні складові соціально-педагогічної підтримки сімей, нами були поставлені наступні завдання:

1. Діагностика дитячо-батьківських відносин.
2. Діагностика рівня тривожності та агресивності.
3. Діагностика когнітивної сфери особистості.
4. Діагностика соціально-ціннісної мотивації родини.

Одним з найбільш складних та відповідальних етапів соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах є етап діагностування. Саме від правильності вибору методів діагностики залежить адекватність постанови діагнозу, що визначає доцільність вибору та використання методів роботи з сім'ями для досягнення позитивного результату.

Ефективність соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, багато у чому залежить від правильного вибору форм і методів роботи з ними.

Форма соціально-педагогічної роботи – спосіб організації діяльності соціального працівника/фахівця із соціальної роботи з сім'єю, що опинилася у складних життєвих обставинах. Ознаки форм роботи: функціональність, структурність, інтегративність [69, 53].

Завдяки формам методи соціальної роботи наповнюються конкретним змістом. Метод – шлях досягнення мети і розв'язання завдань; спосіб пізнавальної, практично діяльності. Це сукупність підходів, прийомів, операцій практичного чи теоретичного засвоєння дійсності; це найкоротший шлях досягнення результату [25, 27].

У контексті роботи з сім'ями (особами), які опинилися в складних життєвих обставинах, під методами, що використовуються у процесі соціального супроводу таких сімей (осіб), ми розуміємо спосіб організації соціальної роботи, а саме виявлення сімей (осіб), які опинилися в складних життєвих обставинах, визначення проблеми шляхом проведення бесіди, спостереження; здійснення обстеження умов проживання та проведення оцінки потреб; прийняття рішення про надання соціальних послуг; оцінка та планування спільних дій спеціаліста та клієнта. Це приводить до досягнення оптимального результату і забезпечує позитивні зрушення у розвитку сім'ї, тобто мінімізацію складнощів у сім'ї, вміння долати перешкоди самостійно без сторонньої допомоги та забезпеченні її функціональної спроможності з метою подолання складних життєвих обставин [26, 105].

У класичній науковій літературі визначаються такі групи методів соціальної роботи:

- загальні (філософські) методи (метод матеріалістичної діалектики);
- загальнонаукові методи (аналізу та синтезу, наукової абстракції, індукції та дедукції, історичний метод, метод аналогії, системно-структурний метод тощо);

- спеціальні наукові методи (соціальної діагностики, соціальної профілактики, соціальної реабілітації, соціального контролю, соціально-економічні та організаційно-розпоряджувальні методи) [61, 49].

У процесі здійснення соціальної роботи з сім'ями (особами), які опинилися в складних життєвих обставинах, доцільною видається така класифікація спеціальних методів:

- соціально-економічні: всі існуючі засоби, за допомогою яких соціальні працівники, фахівці із соціальної роботи та інші спеціалісти здійснюють вплив на матеріальні, моральні, сімейні, національні та інші потреби й інтереси сім'ї (особи), яка опинилася в складних життєвих обставинах. А саме, грошова допомога, моральне заохочення, встановлення пілґ, здійснення патронажу, соціального супроводу, допомоги в побутовому обслуговуванні;

- організаційні (адміністративні): розглядаються в управлінському аспекті, зокрема їх реалізація можлива за умови наявності відповідних нормативно-правових документів. А саме, регламентування (розробка та введення в дію організаційних положень – наказів, типових нормативів діяльності соціального працівника/фахівця із соціальної роботи: наприклад, нормативи чисельності сімей з розрахунку на одного соціального працівника/фахівця із соціальної роботи, нормативи часу обслуговування); інструктування (роз'яснення завдань, шляхів розв'язання проблем, наслідків неправильних дій члені сім'ї – консультування, інформування);

- педагогічні: методи формування свідомості, спрямовані на формування певних понять, оцінок, світогляду (переконання, навіювання, приклад); методи організації діяльності, спрямовані на формування позитивного досвіду поведінки, дій та вчинків (доручення, соціальне навчання, закріплення позивного досвіду); методи стимулювання діяльності, націлені на стимулювання особистості до покращення чи зміни своєї поведінки, розвитку мотивації на соціально схвальну діяльність (позитивне підкріплення, змагання); методи самовиховання, що сприяють свідомій зміні людиною власної особистості (самооцінка, самоорганізація, самоконтроль, самокорекція);

- психологічні: тестування, що дає змогу встановити рівень розвитку учнів сім'ї необхідних знань, умінь, навичок, особистісних характеристик; психодрама, під час якої використовується рольова гра, що дозволяє створити умови для вираження індивідом почуттів, що пов'язані з важливими для нього проблемами; соціограма, що спрямована на аналіз відносин між різними групами людей; ігрова терапія, що передбачає залучення, перш за все дітей, до різноманітних ігрових ситуацій (розрізняють діагностичні, корекційні, розвивальні та творчі ігри);

- соціологічні: це спостереження, опитування (традиційним методом є дистанційне (по телефону) чи очне інтерв'ю, анкетування, фокус-група), аналіз документів (різновидом цього методу є біографічний метод, що полягає у вивченні особистих документів людини – характеристик, щоденників, листів) [49, 53].

Розрізняють форми та методи індивідуальної (телефонні розмови, сімейні, індивідуальні візити в сім'ю: планові та без попереджень, зустрічі, інтерв'ювання, тестування, консультація, співбесіда, переадресація, доручення), групової (бесіда, дискусія, диспут, проведення тренінгів, робота групи взаємодопомоги та взаємопідтримки) та масової роботи (тиждень сім'ї, спортивне свято «Тато, мама, я – спортивна сім'я», різноманітні акції, форуми тощо) [26].

У діяльності соціального педагога ключове місце займає діагностика, ажде від встановлення правильного соціального діагнозу залежить розв'язання проблеми, а звідси надання необхідної допомоги. Для отримання необхідної інформації соціальний педагог має користуватись різними видами діагностики, адаптуючи їх до власної діяльності.

У навчальному посібнику З. Шевців чітко визначено характеристику складових соціально-педагогічного діагностування:

Медична діагностика – це процес встановлення медичного діагнозу, тобто судження про характер і сутність хвороби клієнта. Соціальний педагог на основі медичного діагнозу повинен визначити стан клієнта та його можливості

до самообслуговування. Він не робить медичного висновку про характер і суть захворювання, а лише проектує можливі педагогічні наслідки захворювання, які його супроводжують. Наприклад, у випадку діагнозу цукровий діабет у дитини виражені дратівливість, висока емоційна реактивність, невірноваженість, уразливість тощо; при захворюванні травного тракту (виразка шлунку, гастрит та ін.) – характерні конфліктність, істеричні реакції, образливість, стурбованість тощо; у разі бронхіальної астми - напад ядухи може спровокувати емоційне напруження; хворі із вадами серцево-судинної системи (міокардити) – емоційні, вразливі, плаксиві [73, 186].

Психологічна діагностика – це вимірювання індивідуальних якостей особистості та інших об'єктів, які піддаються психологічному аналізу. Соціальний педагог на основі психодіагностики може виявити фактори ризику, які провокують психічне захворювання. Наприклад, низьку рухову активність, підвищений інтерес до проблеми, неадекватні реакції, негативне ставлення до навчання, залежність від ситуації, некерована поведінка, підвищений інтерес до сексуальних проблем тощо [73, 187].

Соціальна діагностика – це процес виявлення та вивчення причинно-наслідкових зв'язків і взаємовідносин у суспільстві, які характеризують його соціально-економічний, культурно-правовий, моральний та санітарно-екологічний стан, з метою встановлення соціального діагнозу [73, 189].

Педагогічна діагностика – вивчення особистості учня і колективу з метою забезпечення індивідуального і диференційованого підходу в процесі навчання і виховання. Педагогічна діагностика оцінює дитину в порівнянні з освітніми нормами, які визначені державним стандартом освіти: законом «Про освіту», концепціями навчання і виховання у загальноосвітніх закладах, обсягом знань, передбачених навчальними програмами галузей знань та іншими нормативними документами. Соціальний педагог не повинен використовувати готових педагогічних оцінок, а повинен реабілітувати дитину в очах інших [73, 191].

Діагностика в соціально-педагогічній діяльності поділяється на:

1) етимологічну діагностику – збір даних про соціально-психологічний характер виховного мікросоціуму; особливостей педагогічного процесу і сімейного виховання;

2) симптоматичну діагностику – вивчення індивідуальних характеристик особистості.

Соціально-педагогічна діагностика – процедура виявлення, спеціально організований процес отримання інформації про вплив на особистість і соціум різних факторів з метою виявлення причин відхилень в індивідуально-психологічних якостях особистості, соціально-педагогічної занедбаності чи неблагополуччя і на основі узагальнених даних виставити діагноз та спроектувати соціально-педагогічну діяльність, визначити вид допомоги [73, 192].

Як предмет соціально-педагогічної діагностики виступають особливості розвитку складних життєвих обставин людини, її поведінка, діяльність та резервні можливості особистості та сім'ї [73, 193].

При дослідженні складних життєвих обставин соціальний педагог враховує:

1) об'єктивні фактори:

- низький матеріальний рівень забезпечення сім'ї;
- наслідки екстремальних ситуацій;
- військові дії та конфлікти;
- смерть одного із близьких людей;

2) суб'єктивні фактори:

- соціальні норми та цінності;
- можливість чинити опір проблемі;
- відсутність відповідальності за свої вчинки;
- конфліктні стосунки з родиною та ін.

На ряду з іншими проблемами також існують ті, що спричиняють індивідуальний дискомфорт людини:

- насильство;

- сімейне неблагополуччя;
- проблеми із здоров'ям;
- конфлікти;
- працевлаштування та ін.

Соціально-педагогічний діагноз – це висновок про наявність проблеми людини; кінцевий результат діяльності соціального педагога, спрямований на виявлення і визначення соціального стану суб'єкту, з'ясування сутності відносин у суспільстві, індивідуальних особливостей особистості, її здоров'я, можливостей соціального виховання і навчання з метою прогнозу подальшого розвитку особистості і вироблення рекомендацій [73, 192].

На думку А. Палій, методикою в науковому дослідженні називають процедуру або послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворювальних дій, операцій та впливів, які реалізуються у процесі вивчення його предмета і спрямовані на розв'язання завдань дослідження [43, 240].

Добираючи методики дослідження, слід дотримуватись таких вимог:

1. Адекватність поставленим цілям і завданням досліджень.
2. Методики повинні забезпечити повне вирішення завдань з необхідним ступенем достовірності результатів, які будуть одержані.
3. Методики повинні задовольняти вимоги можливості об'єктивного аналізу процесів, явищ, об'єктів досліджень. Для цього методики досліджень заздалегідь повинні бути апробованими.

Методика соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах має включати наступні етапи:

1. Розробка методики дослідження.
2. Впровадження методики дослідження.

На початковому етапі ми виокремлюємо методи для виявлення потреб сімей. Серед них: метод опитування та тестування. Як зазначала О. Полякова, метод опитування та тестування є найбільш поширеними методами діагностики.

В психолого-педагогічній літературі метод опитування розглядається як:

- «метод дослідження, при використанні якого людина відповідає на ряд питань, що їй задаються» [29, 117];

- «базується на пропонуванні учаснику дослідження серії запитань, відповідаючи на які він надає досліднику деяку інформацію про себе»; метод опитування [31];

- «до особливостей опитування можна зарахувати його масовість, що викликане специфікою завдань, які ним вирішуються» [41];

- «метод збору соціальної інформації про досліджуваному об'єкті в ході безпосереднього чи опосередкованого спілкування соціолога (інтерв'юера) і опитуваного (респондента) шляхом реєстрації відповідей респондента на впливають з мети і завдань дослідження питання, задані соціологом» [58, 223].

В основі методу опитування лежить система запитань, пропонованих опитуваному, відповідікотрого і створюють необхідну інформацію.

Існує два різновиди опитування, пов'язаних із письмовою або усною формою спілкування інтерв'юера із респондентом: анкетування та інтерв'ю. Кожний варіант опитування являє собою один із різновидів соціально-психологічного спілкування, зумовленого рядом обставин: змістом анкети чи інтерв'ю (перелік питань), якістю роботи анкетера чи інтерв'юера, ситуацією опитування, умовами його проведення та ін. [64].

Анкетування є заочним методом опитування, а інтерв'ювання – очним. Під час анкетування опитуваний сам заповнює бланк питань. Це може відбуватись за присутності дослідника, або без нього. У ході інтерв'ювання інтерв'юер особисто спілкується з респондентом. Інтерв'юер ставить питання опитуваному і фіксує відповіді на них [15, 328].

У дипломній роботі ми будемо використовувати метод анкетування. Він є більш доцільним для вивчення проблем та потреб сімей які опинились в складних життєвих обставинах, оскільки за менших витрат часу та енергії цей метод дозволяє отримати інформацію про більше число людей.

У психолого-педагогічній літературі метод анкетування розглядається як:

- «метод отримання інформації шляхом письмових відповідей респонден

тів на систему стандартизованих запитань попередньо підготовлених бланків – анкет. Анкетування відноситься до групи методів, яка в соціології, педагогіці і психології носить назву «опитування». У цю групу, крім анкетування, ще входять інтерв'ю і бесіда» [2];

- «метод збору фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально складеною програмою – анкетною. Анкетне опитування проводять для з'ясування біографічних даних, поглядів, ціннісних орієнтацій, соціальних установок та особистісних рис опитуваних» [64];

- «заочне опитування, при якому всім респондентам в єдиній друкованій формі пропонується система запитань з можливими варіантами відповідей (або без них). Запитання за своєю сутністю є матеріальним втіленням теми, а за формою – основним інструментом проведення опитування» [27, 48].

Анкетування має такі складові частини:

- анкета або план інтерв'ю, перелік питань, з допомогою яких емпірично описується проблема, «перекладена» на мову повсякденного досвіду і свідомості опитуваних;

- анкетер або інтерв'юер, тобто особа, що безпосередньо забезпечує заповнення опитувальник і в респондентом. При цьому, якщо інтерв'ю передбачає особисте спілкування інтерв'юера з опитуваним, при анкетуванні респондент сам заповнює опитувальник після відповідного інструктажу, що його проводить анкетер;

- ситуація опитування, його умови, що складаються з конкретних ситуацій, в яких перебував респондент на момент опитування (його емоційних станів, норм, звичаїв і традицій, уявлень та ставлень до опитування) [37, 181].

Анкета має включати такі смислові частини:

- вступна частина – це звернення до опитуваного, де вказується, яка організація чи науковий заклад проводить анкетування; пояснюється мета дослідження і як будуть використані його результати; підкреслюється важливість участі даного респондента; гарантується анонімність відповідей; дається чіткий виклад правил заповнення анкети та способу її повернення.

Призначення вступної частини анкети полягає в тому, щоб максимально добитися прихильності опитуваного, зацікавити його темою опитування і пробудити щире прагнення взяти участь у дослідженні;

- основна частина включає власне запитання. Спочатку в ній вміщуються запитання, спрямовані на те, щоб зацікавити опитуваного, схилити його до співробітництва, сприяти поступовому і повному включенню респондента у процес роботи над анкетною. Далі йдуть складніші питання, що найчастіше спрямовані на виявлення установок, оцінок тощо. І в заключній частині основного тексту ставляться найбільш інтимні та контрольні запитання, метою яких є поглиблення і уточнення інформації, одержаної в попередніх запитаннях;

- у демографічній частині містяться питання, що стосуються об'єктивного статусу особи (стать, вік, сімейне становище, професія, освіта та ін.) [27, 49].

Наведемо деякі вимоги до анкети та анкетування:

- опитування не повинно тривати більше 30-40 хвилин у зв'язку з тим, що респондент втомлюється, і останні запитання залишаються зазвичай без повноцінних відповідей, за цей час опрацьовується 25-30 запитань;

- важливо, щоб інтерес до предмету опитування не спадав, а поступово підвищувався. Тому більш складні за змістом (і розумінням) запитання повинні йти слідом за більш простими;

- перше запитання не повинно бути ні дискусійним, ні насторожливим. (краще воно буде нейтральним);

- важкі запитання доцільно вмістити в середині анкети, щоб респондент «включився» в тему;

- запитання повинні бути ясними, чіткими і зрозумілими всім респондентам;

- запитання анкети не повинні викликати негативних емоцій у респондента;

- запитання повинні відповідати логічним вимогам: спочатку мова повинна йти про встановлення того чи іншого факта, події, а потім вже про його

го оцінку;

- мати стійкі критерії і надійні шкали оцінок, які адекватно відображають ситуацію, що вивчається [44, 157].

Метод опитування в нашій роботі ми використовували через застосування анкет «Я і мої батьки», запропонованою В. Оржеховською, для визначення рівня дитячо-батьківських відносин (див. додаток А). Звичайно, ці анкети не можуть бути універсальними. Соціальний педагог, за бажанням, може зробити необхідні доповнення або зміни.

Отримавши результати анкетування, соціальний педагог можео емоційний фон, ступінь сформованості сім'ї, ставлення дітей до сімейних проблем. Для отримання повної картини треба проводити анкетування батьків.

Є. Белоусова звертає увагу, що сім'я є визначальним фактором та зазначає, що багато вчених вважають, що саме сім'я може привести до дезадаптації особистості, якщо вона не повна; якщо батьки мають низький рівень педагогічної культури; якщо існує криза стосунків у сім'ї; якщо відсутні єдині вимоги всіх членів сім'ї; якщо батьки відсторонені від процесу виховання; якщо матеріальне забезпечення сім'ї погане [3, 117].

За результатами анкети «Я і мої батьки» було виявлено передумови незадоволення дітьми своїм положенням у сім'ї:

- конфліктні відносини в сім'ї;
- байдуже ставлення батьків до дітей;
- вживання алкогольних напоїв, тютюну;
- матеріальне становище в сім'ї.

У відсотковому співвідношенні у 50% дітей спостерігається незадоволення своїм положенням у сім'ї.

Процедура якісного оцінювання результатів проводилась завдяки аналізу відповідей респондентів на кожне питання анкети.

У роботі з батьками використовується методика «Сходинки» (див. додаток Б). Результати вправи обговорились в колі. Важливо, що батьки діляться досвідом та знаходять підтримку та відповіді на запитання один у одного і у

фахівця.

Наступним методом діагностики є тестування. У широкому розумінні тест це коротке стандартне завдання, метод випробування, що застосовується в різних галузях науки для одержання кількісної характеристики певних явищ. Один із методів у системі засобів пізнання людини – застосування тестів. Тест – це спеціалізована задача цифрового, словесного, графічного характеру. Залежно від того, як індивідуум її розв'язує, можна висновувати про ті чи ті психологічні особливості, про рівень його знань, професійної підготовки [56, 42].

В психолого-педагогічній літературі метод тестування розглядається як:

- «метод дослідження, який дуже часто застосовується в психолого-педагогічних дослідженнях. За допомогою тестів порівнюються рівні оволодіння будь-якими видами діяльності» [66];

- «короткочасне дослідження, за допомогою якого вимірюється рівень розвитку або міру вираження деяких психічних властивостей особистості, груп або спільнот» [42, 327];

- «система висловлювань, що дозволяє отримати об'єктивне відображення реально існуючих відносин людей, їх властивостей, ознак і кількісних параметрів» [21, 125].

На думку П. Образцової метод опитування та тестування має певні недоліки:

- суб'єктивність отримуваної інформації;
- відсутність необхідної інформації у респондентів;
- викривлення, навмисна зміна інформації.

Тести бувають двох типів:

- дидактичні;
- психологічні.

Тести застосовуються для групової та індивідуальної діагностики. Серед тестів виділяються:

- інтелектуальні

- особистісні.

У дипломній роботі будемо використовувати – особистісні. Зазвичай вони мають форму питальників. В них підраховують не кількість правильних відповідей, а саме їх зміст. Сюди відносять тести характеру, емоцій, темпераменту, здібностей.

Особистісні опитувальники (стандартизовані самозвіти) – це сукупність методичних засобів, що використовуються для виявлення і оцінки окремих властивостей і проявів особистості. Розмаїття особистісних опитувальників може бути класифіковано так:

- 1) типологічні опитувальники;
- 2) опитувальники рис особистості;
- 3) опитувальники окремих якостей особистості;
- 4) опитувальники мотивів;
- 5) опитувальники інтересів;
- 6) опитувальники цінностей;
- 7) опитувальники установок (атитюдів) [51, 47].

Р. Немов зазначає, що більшість створених та використовуваних в сьогоденні методик психодіагностики являють собою бланкові методики – піддослідному пропонується серія запитань або суджень, на які він має дати відповідь усно або письмово. За отриманими відповідями тлумачать про психологію людини, що давала відповіді. Такі методики прості в розробці, використанні та обробці [36, 357].

Часто зустрічаються опитувальні методики, у процесі використання яких дослідник ставить піддослідному усні запитання, відмічає та обробляє його відповіді. Перевага даних методик – вони не потребують спеціальних бланків, недоліки – суб'єктивність.

На третьому місці за частотою використання в психодіагностиці є малювання. Такі методики найчастіше мають проєктивний характер.

Р. Немов пропонує загальні критерії класифікації методів психодіагностики:

1. Тип тестових завдань: опитувальні (використовуються запитання, адресовані досліджуваному), стверджувальні (вживаються деякі судження або ствердження, з якими досліджуваній має погодитись або ні), продуктивні (застосовується той чи інший вид власної творчої діяльності досліджуваного), дієві (виконання комплексу іракчичних дій, за характером якого судять про його психологію), фізіологічні (аналіз мимовільних фізичних або фізіологічних реакцій організму людини).

2. Адресати тестового матеріалу: свідомі (гнучкість свідомості)(опитувальні) і безсвідомі (спрямовані на неусвідомлювані реакції людини) (проективні методики).

3. Форма пред'явлення тестового матеріалу досліджуваному: бланкові (тестовий матеріал в письмовій або якій-небудь іншій знаковій формі: малюнок, схема і т. п.), технічні (тестовий матеріал у аудіо-, відео- або кіноформі), сенсорні (матеріал у вигляді фізичних стимулів, безпосередньо спрямованих на органи чуття).

4. Характер даних, що використовується для висновків про результати психодіагностики: об'єктивні (використовуються показники, що не залежать від свідомості і бажання досліджуваного і експериментатора) і суб'єктивні (вживаються дані, що залежать від бажання і свідомості експериментатора або досліджуваного).

5. Наявність в методиці тестових норм: ті, які мають такі норми, і ті що не мають їх.

6. Внутрішня будова методики: монотипні (діагностується і оцінюється єдина якість або властивість) і багатотипні (оцінки зразу декількох однотипних або різнотипних психологічних якостей людини) [36, 347].

В окрему групу виділяються методики, засновані на якісному і кількісному аналізі експериментальних даних. У першому випадку діагностується властивість описується відомими науковими поняттями, а в другому – через відносну ступінь її розвитку у даної людини в порівнянні з іншими людьми [36, 350].

Одним з показників за яким можна проводити діагностику сім'ї є визначення рівня тривожності. Тривожність – психічний стан емоційної напруги, настороженості, хвилювання, душевного дискомфорту, підвищеної вразливості при ускладненнях, загостреного почуття провини і недооцінювання себе у ситуаціях очікування, невизначеності або передчуття неясної загрози значущій рівновазі особистості [50, 358].

На думку А. Прихожан, тривожність – це емоційно особистісне утворення, яке має когнітивний, емоційний і операціональний аспекти. Згідно з її точкою зору певний рівень тривожності в нормі властивий всім людям і є необхідним для оптимального пристосування людини до дійсності. Наявність тривожності як стійкого утворення – свідчення порушень в особистісному розвитку, що перешкоджає нормальному розвитку, діяльності, спілкуванню. Тривожність як стійке утворення обумовлена незадоволенням провідних соціогенних потреб, перш за все потреб власного «Я» [47, 97].

У працях К. Роджерса тривожність розглядається як деяка емоційна реакція на внутрішньо особистісне протиріччя, на конфлікт між «Я» реальним та «Я» ідеальним. Тривожність – це стан, що переживається людиною як скованість, напруженість, причину якого він усвідомити не може. Тривожність при такому підході позбавлена статусу особливого, самостійного психологічного утворення і є, по суті, лише функцією конфлікту [6, 112].

Під час дослідження ми використовували «Шкалу тривожності» розроблену за принципом «Шкали соціально-ситуаційної тривоги» О. Кондаша (1973). Особливість шкал такого типу полягає в тому, що в них людина оцінює не наявність або відсутність у себе якихось переживань, симптомів тривожності, а ситуацію, зважаючи на те, наскільки вона може спричинити тривогу (див. додаток В).

Було виявлено, що 36% дітей мають високий рівень тривожності.

Після діагностики на рівень тривожності була проведена вправа для релаксації «Очищення від тривоги» (проводилось для батьків та дітей) (див. додаток Г).

Наступним етапом діагностики було визначення рівня агресивності.

Агресія – це фізична або вербальна поведінка, націлена на завдання будь-кому шкоди, характеризується як агресивна. Агресія проявляється в двох формах: природжена і інструментальна, а її причини пояснюють три основні теорії. Теорія агресії, що розуміється як інстинкт, найбільш часто асоціюється з іменами Зігмунда Фрейда і Конрада Лоренца, пов'язує агресивність з такими факторами, як спадковість, біохімія крові та властивість центральної нервової системи. Теорія фрустрації розглядає агресивність як наслідок глибоких розбіжностей між рівнем потреб і рівнем реальних досягнень особи. Теорія соціального навчання розглядає агресію як поведінку, набуту шляхом навчання. При цьому наявність вигоди від прояву агресії робить її більш стійкою [8, 118]

Нами був використаний тест «Руки Вагнера». Методика може використовуватися як для дорослих, так і для дітей (див. додаток Д).

По закінченню тесту для батьків була проведена тренінгова вправа «Не кричіть на дитину!» (див. додаток Е).

Наступним етапом була діагностика когнітивної сфери особистості.

Рівень розвитку загальних здібностей у людей різного віку, як у дітей, так і у дорослих, за об'єктивними і природними причинами не однаковий. У дітей, особливо дошкільників, ці здібності ще тільки розвиваються, а у дорослих людей вони, як правило, вже є достатньо розвиненими. З цієї причини для психодіагностики інтелекту рекомендується користуватися методиками, призначеними для певної вікової групи [1, 38].

1. Діагностика рівня інтелектуального розвитку у дітей дошкільного віку:

1.1. Діагностика загального інтелектуального рівня. Для дітей трьох-чотирьохлітнього віку підходять методики з назвами «Безглуздості», «Пори року», «Кому що бракує?», «Обведи контур», «Відтвори малюнки». За допомогою методик «Пори року» і «Кому що бракує?» оцінюється рівень розвитку у дітей наочно-образного мислення, а за допомогою методик «Обведи контур» і «Відтвори малюнки» можна оцінити рівень розвитку наочно-дієвого мислення [1, 39].

1.2. Діагностика розвитку окремих когнітивних процесів:

- для діагностики сприйняття користуються методиками «Чого не вистачає на цих малюнках?», «Дізнайся, хто це», «Які предмети заховані в малюнках?», «Чим залатати килимок?»;

- для діагностики уваги – користуються методиками «Знайди і викресли», «Простав значки», «Запам'ятай і розстав крапки»;

- для діагностики уяви – використовують методики «Придумай розповідь», «Намалюй що-небудь», «Придумай гру»;

- для діагностики мови – рекомендуються методики «Назви слова», «Розкажи по картинці»;

- для діагностики пам'яті – користуються методиками «Впізнай фігури», «Запам'ятай малюнки», «Запам'ятай цифри». Останні визначають об'єм короткочасної зорової пам'яті [1, 39].

2. Психодіагностика рівня розвитку інтелекту у молодших школярів.

2.1. Діагностика загального інтелектуального рівня проводиться за допомогою методики «Формування понять», «Уміння лічити про себе», «Кубик Рубіка», «Матриці Равена».

2.2. Методи діагностики когнітивних процесів у дітей молодшого шкільного віку.

При проведенні різносторонньої психодіагностики інтелекту дітей цього віку, яка включає оцінювання всіх когнітивних процесів, додатково можна скористатися тими методиками, які вже були рекомендовані для діагностики когнітивних процесів у дітей шести -семирічного віку:

- для психодіагностики уваги – використовуються методики «Кільця Ландольта» (за допомогою цієї методики оцінюються продуктивність, стійкість, розподіл і перемикання уваги), «Стійкість уваги», «Розподіл уваги», «Оцінка уваги молодшого школяра»;

- для психодіагностики пам'яті – застосовуються методики «Заучування 10 слів», «Оцінка об'єму короткочасної пам'яті», «Діагностика коефіцієнта логічної і механічної пам'яті», «Діагностика типу пам'яті»;

- для психодіагностики уяви – рекомендуються методики «Вербальна фантазія» (мовна уява), «Малюнок» (зорова уява) і «Скульптура»;

- для психодіагностики мови – застосовуються методики «Визначення понять» і «Визначення пасивного і активного словарного запасу» [1, 40].

3. Психодіагностика рівня розвитку інтелектуальних здібностей в підлітковому і старшому шкільному віці:

3.1. Діагностика загального інтелектуального рівня в підлітковому і старшому шкільному віці. Оцінка інтелектуального рівня проводиться за допомогою психодіагностичних методик: «Тест Векслера», «ШТРР», «Інтелектуальна лабільність», «Матриці Равена», «Логіко-кількісні відносини» і тест Айзенка [1, 41].

Кожна з перерахованих методик оцінює різні сторони інтелекту. Їх слід застосовувати залежно від того, яку мету, проводячи психодіагностику, ставить перед собою психолог. «Тест Векслера» дозволяє визначити рівень розвитку вербального і невербального інтелекту. Методика «ШТРР» – шкільний тест розумового розвитку, призначений для дослідження загальної обізнаності школяра, умінь проводити аналогії, класифікувати і узагальнювати поняття. Методика «Інтелектуальна лабільність» призначена для визначення здібності до навчання; за допомогою методики «Матриці Равена» можна досліджувати особливості образного мислення. Методика «Логіко-кількісні відносини» дозволяє проводити психодіагностику двох аспектів внутрішнього плану розумових дій: логіки мислення і лічби про себе із запам'ятовуванням проміжних результатів. До неї слід звертатися тоді, коли необхідно швидко і хоч би приблизно оцінити рівень розвитку відповідних здібностей у людини. Тест Айзенка – це універсальний і один з кращих психологічних тестів інтелекту. Він призначений для оцінки рівня загального інтелектуального розвитку людини, а також рівня розвитку деяких спеціальних видів мислення, зокрема математичного і лінгвістичного. Відмітимо, що в повнокомплектному тесті Айзенка є вісім різних субтестів [1, 41].

3.2. Методи діагностики когнітивних процесів у підлітків і старших

школярів:

- для оцінки уваги – використовують методики «Діагностика розподілу уваги», «Діагностика концентрації і стійкості уваги», «Аналіз стійкості уваги», «Таблиці Шульте»;

- для психодіагностики пам'яті – рекомендують методики «Визначення короткочасної пам'яті», «Діагностика короткочасної образної пам'яті»;

- для психодіагностики сприйняття – застосовують методики: «Здібності до цілісного сприйняття форми і співвідношення частин геометричних фігур і наочних зображень», «Впізнання фігур»;

- для психодіагностики мислення – використовують методики «Складні аналогії», «Виділення суттєвих ознак», «Числові ряди», «Розуміння переносного сенсу прислів'їв і метафор», «Класифікація понять», «Вивчення ригідності мислення», «Гнучкість мислення», «Швидкість мислення».

4. Психодіагностика рівня розвитку інтелектуальних здібностей дорослих людей.

4.1. Діагностика загального інтелектуального рівня дорослих людей.

Для оцінки загального інтелектуального рівня застосовується культурновільний тест на інтелект (CFIT), розроблений Р. Кеттеллом, методика Равена, «Інтелектуальна лабільність». Це найбільш поширені методики, які дозволяють оцінити рівень розвитку невербального інтелекту дорослих.

4.2. Методи діагностики когнітивних процесів у дорослих:

- для психодіагностики уваги – застосовуються методики «Пізнавання фігур», «Таблиці Шульте», «Коректурна проба», «Розстановка чисел», «Червоно-чорна таблиця», «Оцінка переключеної уваги»;

- для психодіагностики пам'яті – рекомендуються методики «Визначення короткочасної зорової пам'яті», «Оперативна пам'ять», «Пам'ять на числа», «Пам'ять на образи», «Піктограма».

У дослідженні ми використали методику «Матриці Равена» (див. додаток Ж). Під час проведення експерименту діти сприйняли цю методику як веселу

гру, що дозволило без зайвих зусиль закінчити дослідження.

Зміст та форми соціально-педагогічної підтримки зумовлюються групою таких чинників:

- типом сім'ї;
- проблемами, які існують в сім'ї;
- напрям фахової підготовки спеціаліст, що надає послуги сім'ї;
- вид соціального інституту, що працює з сім'єю [61, 117].

Нами використовувалися різні методи соціально-педагогічної підтримки сімей, індивідуальні, групові та масові.

Індивідуальні методи:

- бесіда;
- консультація;
- інформування;
- листування.

Групові методи:

- семінар;
- тренінг;
- лекторій;
- відеолекторій;
- група самопомоги;
- зустрічі зі спеціалістами;
- виставка;
- круглий стіл;
- школа молодих батьків.

Масові:

- тематичний вечір;
- тематичний день;
- культурні акції;
- благодійна акція;
- соціально-рекламна кампанія;

- тематичні передачі на радіо та телебаченні.

Центрами соціальних служб для молоді на всіх рівнях реалізуються програми соціальної підтримки багатодітних, неповних, кризових сімей, надаються юридичні та психологічні консультації, організовується змістовне дозвілля та оздоровлення дітей. Для визначення напрямів роботи з категоріями сімей проводилися огляди умов проживання, виховання дітей, результатами яких надається матеріальна і гуманітарна допомога та організовуються благодійні акції [17, 427].

Комплексна соціальна допомога. в роботі з сім'єю з дітьми, яка перебуває в складних життєвих обставинах, передбачає планову, комплексну роботу спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді а також залучення до співпраці спеціалістів інших галузей, спрямованих на надання допомоги сім'ї у вирішенні основних проблем, які провокують її неблагополуччя [17, 430].

Кожна родина має свою специфіку, тому потребує індивідуального підходу, але базові етапи роботи з родиною можна виділити наступні:

Перший етап: соціально-педагогічна підтримка надається на підставі результатів соціального інспектування та інформації, що підтверджує наявність складної життєвої обставини [62, 59].

Другий етап: на початку здійснення соціально-психологічного супроводу соціальний працівник відвідує сім'ю або особу з метою комплексного обстеження та здійснення оцінки потреб сім'ї або особи. Під час комплексного обстеження соціально-педагогічний працівник вивчає:

- стан здоров'я, умови розвитку та виховання дитини та ставлення до неї;
- думки членів сім'ї або особи про проблеми і потреби, шляхи їх подолання;
- матеріальні, соціальні та інші можливості щодо подолання складних життєвих обставин [62, 59].

Третій етап: знайомство з членами родини і її оточенням, бесіда з дітьми, оцінка їхніх умов життя. Вже з першого відвідування родини соціальний

працівник побачить, які взаємини переважають між її членами, який в родині психологічний клімат, як він впливає на розвиток дитини. При кожному наступному відвідуванні родини він повинен заздалегідь визначити конкретні цілі і завдання, пов'язані з особливостями розвитку і виховання дитини, з типом родини [62, 59].

Четвертий етап: вивчення причин складних обставин в родині, її особливостей, її цілей, ціннісних орієнтацій [62, 59].

П'ятий етап: за результатом комплексного обстеження сім'ї особи оформлюється облікова картка сім'ї або особи, яка перебуває під соціально-педагогічним супроводом [62, 59].

Шостий етап: складання індивідуального плану роботи з родиною. Цілеспрямоване й чітке планування допомагає соціально-педагогічному працівнику уникнути багатьох помилок та негативних явищ в роботі. Обґрунтований план дозволяє намітити загальні перспективи й конкретні шляхи вирішення поставлених виховних завдань. Як показує практика, до плану нерідко ставляться лише як до адміністративної вимоги і процес планування обмежується лише написанням плану. При такому підході план має формальний характер та не може бути орієнтиром у діяльності. Тому до планування потрібно ставитися як до важливої складової соціально-педагогічного супроводу від якої залежить ефективність та результативність запланованої роботи [62, 59].

Сьомий етап: координаційна діяльність з усіма зацікавленими організаціями (освітніми, дошкільними установами, центр у справах сім'ї та молоді, службою у справах дітей, кримінальною поліцією у справах неповнолітніх) [62, 59].

Восьмий етап: здійснюються поточні і контрольні відвідування родини;

Дев'ятий етап: висновки про результати роботи з родиною [62, 59].

Планування подальшої ефективної соціальної роботи потребує визначення потреб і ресурсів сім'ї, проведення її комплексного обстеження. Виділяють два рівні оцінки потреб: первинний - початкова оцінка; вторинний -

комплексна оцінка. Початкова оцінка потреб дитини і сім'ї здійснюється у ході першого відвідування сім'ї, комплексна оцінка є першим етапом соціального супроводу сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах [63, 173].

Метою відвідування сім'ї є виявлення причин, які призвели до матеріального, соціального та/або фізичного неблагополуччя, виникнення психологічних конфліктів між її членами. Під час візиту необхідно всебічно вивчити сім'ю, ознайомитися з умовами її проживання, проаналізувати її життєвий цикл, структуру, виконання нею основних функцій, характер взаємовідносин між її членами [63, 173].

Метою першого візиту у сім'ю є:

- налагодження контакту із сім'єю;
- зняття недовіри і психологічного захисту щодо можливого втручання в сім'ю,
- вивчення стану дітей (дитини) та ставлення до них (неї);
- вивчення думки членів сім'ї про проблеми і потреби родини, шляхи їх подолання;
- виявлення ресурсів сім'ї й її найближчого оточення;
- інформування сім'ї про соціальні послуги, які вона може отримати;
- пояснення стосовно кваліфікації фахівців та забезпечення конфіденційності соціальних послуг;
- отримання згоди на наступне співробітництво [63, 174].

Ознаки складних життєвих обставин щодо становища дитини оцінюються за такими показниками: самопочуття дитини, її зовнішній вигляд, харчування, навчання і досягнення, емоційний стан, шкідливі звички та ознаки девіантної поведінки, сімейні та соціальні стосунки, самообслуговування [63, 173].

Результатом відвідування сім'ї є ознайомлення фахівців з соціальною роботою з реальним станом справ сім'ї, яке дає підстави для формування висновків:

- дітям безпечно перебувати разом з батьками;
- необхідність вилучення дітей відсутня;

- є необхідність початку надання соціальних послуг з метою вирішення існуючих проблем [63, 174].

У зв'язку з тим, що сім'я потребує соціальної допомоги, фахівцем здійснювалась комплексна оцінка потреб дитини та її сім'ї. З цією метою він протягом семи робочих днів відвідує сім'ю за місцем проживання з метою з'ясування обставин, що провокують сімейне неблагополуччя, обстеження матеріально-побутових умов [63, 175].

На початковому етапі комплексної оцінки спеціаліст центру соціальних служб в процесі розмови з дитиною та членами сім'ї визначає основні проблеми та складні життєві обставини, які необхідно подолати чи мінімізувати їх негативний вплив. Проблеми визначаються членами сім'ї, а спеціаліст, в процесі обговорення, як висновок почутого, надає власні коментарі [63, 175].

Комплексне вивчення проблем та потреб сім'ї передбачає візити спеціаліста у сім'ю і потребу спілкування з усіма членами родини, залучення інших фахівців, які мають інформацію про дитину та сім'ю. Така робота потребує узгодження часу як спеціалістів, так і членів сім'ї. З метою погодження візитів і спілкування розробляється План заходів здійснення оцінки потреб (комплексної), який узгоджується із членами сім'ї [63, 176].

Комплексна оцінка передбачає вивчення стану справ сім'ї за двома складовими:

- потреби дитини та здатність батьків їх задовольняти;
- фактори сім'ї та середовища, що впливають на дитину та її сім'ю.

Вивчення потреб дитини та здатності батьків їх задовольняти включає оцінку основних життєво необхідних показників розвитку дитини та яким чином батьки їх забезпечують, зокрема, що стосується: здоров'я; навчання та розвитку інтересів та талантів; емоційного розвитку; сімейних стосунків; самоідентифікації і самоусвідомлення; самообслуговування [63, 177].

На цьому етапі нами було проведено діагностику сім'ї:

1. Діагностика дитячо-батьківських відносин.
2. Діагностика рівня тривожності.

3. Діагностика рівня агресивності.
4. Діагностика когнітивної сфери особистості.

Під час збору інформації про сім'ю, яка опинилася у складних життєвих обставинах, проведення бесід та спостереження слід звертати увагу на фактори ризику, а саме:

1. Сімейний стан.
2. Матеріальне забезпечення.
3. Емоційні стосунки.
4. Здоров'я.
5. Освіта та розвиток.
6. Насильство.
7. Асоціальні прояви.

Загальний облік форм та методів соціальної роботи з сім'єю фіксується в Картці обліку роботи з сім'єю (особою). Зокрема міститься інформація про місце проживання сім'ї, відомості про дітей, батьків (або осіб, які їх замінюють), інших осіб, які проживають разом із сім'єю, про інших важливих членів родини, оточення, які проживають окремо від сім'ї. Фіксуються основні характеристики щодо сім'ї, що визначають основні ознаки сім'ї (соціально-демографічний статус), житлові умови, наявність державних допомог та соціальних виплат, обставини, які необхідно подолати або мінімізувати їх вплив [63, 177].

Обов'язковою умовою взяття сім'ї особи під соціальний супровід є наявність згоди сім'ї та укладання договору про здійснення соціального супроводу. Договір між центром соціальних служб і сім'єю укладається протягом семи робочих днів після підписання наказу про соціальний супровід і визначає:

- 1) обсяг і зміст соціальних послуг, які надаватимуться дитині, сім'ї на безоплатній основі;
- 2) права та обов'язки членів сім'ї, які потребують надання соціальних послуг, фіксується згода і обов'язкова участь кожного з членів сім'ї у

здійсненні заходів, передбачених планом соціального супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах;

- 3) відповідальність сторін у разі порушення умов договору;
- 4) умови припинення надання соціальних послуг;
- 5) строк дії договору [63, 178].

Сім'я може письмово відмовитися від отримання соціальних послуг та соціального супроводу. Проте, у випадку якщо у сім'ї порушуються права дитини, соціальний супровід здійснюється без укладання договору. В такому разі центр соціальних служб подає службі у справах дітей матеріали про становище сім'ї з дітьми для розгляду на засіданні комісії з питань захисту прав дитини, з метою прийняття рішення про здійснення соціального супроводу такої сім'ї [63, 178].

Під час проведення комплексної оцінки ситуації і потреб сім'ї соціальний працівник інформує членів сім'ї про необхідність розробки плану соціального супроводу [63, 178].

На підставі спільного обговорення спеціаліста і членів сім'ї формуються завдання, досягнення яких передбачає виконання ряду послідовних дій, що і оформлюються у вигляді плану соціального супроводу [63, 178].

План супроводу складається центром соціальних служб протягом 10 робочих днів після проведення оцінки потреб у наданні сім'ї соціальних послуг та обстеження її матеріально-побутових умов, узгоджується із суб'єктами соціальної роботи та затверджується керівником центру соціальних служб [63, 178].

Реалізація плану соціального супроводу передбачає застосування різноманітних процедур з обраної послідовності використання методів та засобів соціальної допомоги, їх зміст залежить від конкретного випадку, потреб та ресурсів сім'ї [63, 178].

Соціальний супровід сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах, передбачає:

- надання комплексної індивідуальної соціальної допомоги сім'ї, залежно

від індивідуальних потреб і ресурсів;

- соціальне виховання, що включає створення умов та проведення заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння знань, соціального досвіду, формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій;

- психологічну, соціальну та юридичну підтримку;

- представництво інтересів сім'ї в органах виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях різних форм власності щодо сприяння у вирішенні складних життєвих обставин;

- збереження, підтримку і захист здоров'я членів сім'ї, сприяння у досягненні поставленої мети і розкритті їх внутрішнього потенціалу тощо [63, 179].

При завершенні роботи з сім'єю проводиться заключна оцінка якості та ефективності соціального супроводу сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, що оформлюється у вигляді Звіту за результатами соціального супроводу сім'ї. Звіт готується спеціалістом центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, відповідальним за проведення супервізії, разом зі спеціалістом, який здійснював соціальний супровід [63, 179].

Оцінка здійснюється за такими показниками:

- результативність: подолано чи не подолано складні життєві обставини, мінімізовано їхні наслідки;

- адресність та індивідуальний підхід;

- своєчасність;

- доступність та відкритість;

- повага до отримувача соціальних послуг;

- причини дострокового завершення соціального супроводу;

- необхідність подальшої соціальної підтримки сім'ї [63, 179].

Отже, підбір та аналіз форм та методів діагностики сімей у складних життєвих обставинах дозволяє підібрати адекватну методикку діагностики сімей, що в подальшій роботі забезпечить ефективну соціально-педагогічну підтримку сім'ї.

2.2. Результати дослідно-експериментальної роботи

У нашому експерименті приймали участь 2 сім'ї. Дослідження тривало на протязі 4 місяців (з квітня по липень 2019 року).

Сім'я Полухіних – має статус сім'ї у складних життєвих обставинах, багатодітна, повна.

Сім'я Гракових – також має статус сім'ї у складних життєвих обставинах, багатодітна, повна.

На першому етапі було проведено інспектування родин для збору інформації, що підтверджує наявність складних життєвих обставин.

Соціальне інспектування в сім'ї Полухіних було проведено на основі звернення матері Полухіної Тетяни. Вона звернулась у ЦСССДМ Апостолівського району за допомогою у покращенні матеріального становища родини та юридичною консультацією.

Соціальне інспектування в сім'ї Гракових було проведено на основі звернення сусідів родини до ЦСССДМ Апостолівського району. Мати, Гракова Ольга, гостро та не зовсім адекватно відносились до соціально-педагогічних працівників, виражалась нецензурно, кричала та не пускала на подвір'я. Різними способами відмовлялась від сторонньої допомоги та стверджувала, що вони не мають ніяких проблем.

Разом із спеціалістами Центру було оформлено «Картки обліку роботи з сім'єю».

Під час інспектування в сім'ї Полухіних було виявлено:

- повна сім'я;
- батько має шкідливі звички;
- є дідусь та бабуся, отримують пенсію;
- четверо дітей (дівчата віком 10, 11, 13 та один хлопець віком 10 років);
- отримують державну допомогу;
- батьки не мають постійного місця роботи;
- мають приватний будинок, який знаходиться в аварійному стані;

- є земельна ділянка, яку сім'я обробляє, що дає невеликий дохід.

Обставини, які необхідно подолати або мінімізувати їх вплив:

- покращення житлових умов;
- покращення матеріального стану родини;
- налагодження взаємовідносин родині.

Під час інспектування в сім'ї Гракових було виявлено:

- повна сім'я;
- є дідусь та бабуся, отримують пенсію;
- батьки мають шкідливі звички;
- четверо дітей (дві дівчинки віком 17 і 16 років та двоє хлопців віком 15

і 13 років);

- отримують державну допомогу;
- мають приватний будинок у задовільному стані;
- батьки не мають постійного місця роботи;
- є земельна ділянка, яка не обробляється та знаходиться в занедбаному

стані.

Обставини, які необхідно подолати або мінімізувати їх вплив:

- покращення житлових умов;
- покращення матеріального стану родини;
- налагодження взаємовідносин в родині.

Полухіні: діти себе почували добре, були чистими, навчаються діти на достатньому та середньому рівнях, шкідливі звички та ознаки девіантної поведінки відсутні, з мамою перебувають в хороших стосунках, мють навички самообслуговування.

Гракові: діти почували себе добре, мали брудний одяг, навчаються діти на середньому та початковому рівнях, мають шкідливі звички, з батьками часто конфліктують, не всі діти мають навички самообслуговування.

За результатами першого візиту у сім'ї спільно зі спеціалістами Центру було складено Акти оцінки потреб дітей та їх сімей.

Обставини, які необхідно подолати, бо мінімізувати:

- задовільний рівень матеріального забезпечення дітей;
- діти почували себе добре;
- потреба в підвищенні інтелектуального розвитку дітей;
- потреба в налагодженні дитячо-батьківських відносин.

Було проведено бесіду з членами сімей щодо можливості подолання складних життєвих обставин.

Спільно з працівниками Центру було проведено:

1. Діагностика дитячо-батьківських відносин.
2. Діагностика рівня тривожності.
3. Діагностика рівня агресивності.
4. Діагностика когнітивної сфери особистості.

За результатами Діагностика дитячо-батьківських відносин було виявлено, що 50% дітей не задоволені своїм положенням в сім'ях, саме:

- батьки підвищують голос на дітей;
- немає взаємної довіри між членами сім'ї;
- відсутність моральної підтримки між членами сім'ї.

Після надання соціально-педагогічної підтримки були виявлені зміни під час проведення бесід та анкетування. Вони зумовлені перш за все зміною відношення до дитини в сім'ї:

- налагодилися взаєностосунки між батьками та дитиною;
- діти стали проводити вільний час дома;
- сім'я враховувала рекомендації щодо виховання дітей.

З батьками було проведено анкетування «Які ви батьки?» (див. додаток II).

За результатами тестування з батьками було проведено бесіди, щодо виховання дітей та надані рекомендації.

Проведення методики «Сходінки» у роботі з батьками було направлене на розуміння батьками, що саме від них залежить впевненість у майбутньому їхніх дітей та важливість батьківської підтримки у досягненні цілей. Нажаль не всі батьки це розуміють.

З дозволу батьків було проведено тестування дітей на рівень агре

сивності та тривожності.

До батьків була застосована вправа «Не кричіть на дитину!», що дозволила відчутти на собі стан дітей коли на них кричать.

Батьки сім'ї Гракових віднесли до завдання не серйозно, сміялись та відмовлялись виконувати вправу, аргументуючи це так: «Що це за дитячий садок чи лікрня для душевно хворих?»

Полухіна Тетяна (мати) виконала праву хоч як це їй важно давалось, та запевнила, що більше ніколи не буде підвищувати голос на дітей.

Було запропоновано та проведено спільні заняття батьків з дітьми для зниження дитячої тривожності. На одному з занять було проведено вправу для релаксації «Очищення від тривог». Це допомогло розслабитись як дітям, так і дорослим. Нажаль, сім'я Гракових відмовилась від участі у цій вправі пояснивши це непотрібністю та марним витрачанням часу.

Батькам було надано рекомендації щодо зниження рівня тривожності у дітей:

- постійно підбадьорювати, заохочувати демонструвати впевненість у їхньому успіху, у їхніх можливостях;
- виховувати правильне ставлення до результатів своєї діяльності, уміння правильно оцінити їх, опосередковано ставитися до власних успіхів, невдач, не боятися помилок, використовувати їх для розвитку діяльності;
- формувати правильне ставлення до результатів діяльності інших дітей;
- розвивати орієнтацію на спосіб діяльності;
- розширювати і збагачувати навички спілкування з дорослими й одноліткам, розвивати адекватне ставлення до оцінок і думок інших людей;
- щоб перебороти скутість, потрібно допомагати дитині розслаблятися, знімати напругу за допомогою рухливих ігор, музики, спортивних вправ; допоможе інсценізація етюдів на прояв сміливості, рішучості, що потребує від дитини психоемоційного ототожнення себе з персонажем; ігри, що виражають тривожність занепокоєння учасників, дають змогу емоційно відкинути пригніченість і страх, оцінити їх як характеристики ігрових персонажів, а

не даної дитини, і на основі психологічного «розототожнення» з носіями гнітючих переживань позбутися власних страхів;

- не сваріть дитину за те, що вона посміла гніватися на вас. Навпаки, поставтеся до неї, до її обурення з розумінням і повагою: допоможіть їй усвідомити і сформулювати свої претензії до вас;

- тільки тоді, коли емоції згаснуть, розкажіть дитині про те, як ви переживали, коли вона виявляла свій гнів. Знайдіть разом із нею владу форму висловлювання претензій;

- поспостерігайте за собою. Дуже часто ми самі виховуємо своє роздратування, терпимо його доти, доки воно не вибухне, як вулкан, яким уже не можна керувати. Набагато легше й корисніше вчасно помітити своє незадоволення і проявити його так, щоб не принизити дитину, не звинуватити, а виявити своє незадоволення.

Для визначення рівня агресивності було проведено тестування «Руки Вагнера».

Було виявлено, що у 40% дітей спостерігається високий рівень агресивності. Для батьків було надано рекомендації щодо знизження рівня дитячої агресії:

- пам'ятайте, що заборона й підвищення голосу – найнеефективніші способи подолання агресивності. Тільки зрозумівши причини агресивності і знявши їх, ви можете сподіватися, що агресивність дитини буде знижена;

- дайте можливість вихлюпнути свою агресію, спрямувати її на інші об'єкти. Дозвольте їй побити подушку або розірвати «портрет» її ворога і ви побачите, що в реальному житті агресивність у даний момент знизилася;

- показуйте дитині особистий приклад ефективної поведінки. Не допускайте при ній вибухів гніву.

Важливо, щоб дитина повсякчас почувала, що ви любите, цінуєте і приймаєте її. Не соромтеся зайвий раз її приголубити або пожаліти. Нехай вона бачить, що потрібна й важлива для вас.

Для підвищення когнітивного рівня у дітей, за сприяння директора школи

було організовано додаткові заняття для дітей. В період експерименту діти сім'ї Полухіних відвідували ці заняття та підвищили свій рівень знань. Діти сім'ї Гракових систематично не відвідували додаткові заняття, що не дозволило їм підвищити свій рівень знань.

Щоб поліпшити житлові умови сім'ї Полухіних було проведено перемови із старостою села, який в свою чергу звернувся до керівника ОТГ. Був знайдений будинок, який був придбаний з допомогою родичів та небайдужих односельців та організований переїзд.

Питання з працевлаштування було вирішено після звернення до районного центру зайнятості. Мати закінчила курси оператора комп'ютерного набору. Разом з батьком вони влаштувались на роботу в агрофірму, яка знаходиться в селі де вони і проживають. Таким чином проблему матеріального забезпечення було вирішено.

Батьки сім'ї Гракових були оформлені на облік в центрі зайнятості, але відмовлялись від запропонованих вакансій аргументуючи це важким фізичним навантаженням. У зв'язку з їх відмовами, спеціалісти центру зайнятості зняли їх з обліку. Самостійні пошуки роботи не принесли бажаного результату. Роботодаців не влаштовували наявність шкідливих звичок та небажання батьків від них відмовитись.

В кінцевому етапі було повторно проведено перевірку стану триожсті та агресивності у дітей.

За результатами дослідження дитячо-батьківських відносин, за допомогою анкетування «Я і мої батьки», ми з'ясували, що у 50% дітей, які були незадоволені своїм положенням у сім'ї, змінилося ставлення до родинного виховання

Це зумовлено перш за все зміною статусу дитини в сім'ї:

- налагодилися взаємовідносини між батьками та дитиною;
- діти стали проводити вільний час дома;
- сім'я враховувала рекомендації щодо виховання дітей.

Згідно отриманих результатів при використанні методу «Шкала тривож

ності» ми з'сували, що високий рівень тривожності у 36% дітей знизився до 14% див. талицю 2.1.).

Таблиця 2.1.

Порівняння результатів дослідження рівня тривожності у дітей

Рівень тривожності	До екперименту у %	Після екперименту у %
Високий рівень	36	14
Середній рівень	64	38
Низький рівень	-	48

Як видно з таблиці 2.2., спостерігається збільшення дітей у яких підвищився низький рівень агресивності з 38% на початку до 52% наприкінці експерименту.

Таблиця 2.2.

Результати дослідження рівня агресивності серед дітей

Рівень агресивності	До екперименту у %	Після екперименту у %
Високий рівень	40	12
Середній рівень	22	36
Низький рівень	38	52

В заключному етапі можна сформуванати наступні висновки. Родина Полухіних дотримувалась порад та приймала допомогу фахівців. Вдалось мінімізувати наслідки складних життєвих обставин. Батьки активно приймали участь в налагодженні відносин в родині та покращенні емоційного стану дітей. Дідусь та бабуся допомагають у вихованні дітей. У родини було бажання покращити своє життя, що підштовхувало їх до проходження кожного етапу підтримки. Кінцевим результатом були всі задоволені.

Родина Гракових не змогла подолати складні життєві обставини у зв'язку

з тим, що систематично не виконувались поради та настанови фахівців, батьки не приділяли достатньо уваги налагодженню стосунків всередині сім'ї. Нажаль у сім'ї спостерігалось небажання та лінь покращувати свої умови життя. На кожному етапі роботи спеціалістів зустрічали відмови від виконання поставлених завдань. Як висловились батьки: «За течією» нам жити краще та легше».

Отже, програма соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах може мати позитивні результати лише тоді, коли і сім'ї зацікавлені в цьому та мають прагнення до вирішення проблем та покращення життя своїх родин, що підтверджується результатами експерименту.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі було здійснено теоретико-практичний аналіз соціально-педагогічно підтримки сімей у складних життєвих обставинах на базі ЦСССДМ.

У даному дослідженні було визначено сутність та зміст поняття соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах. Ключовими визначеннями соціально-педагогічної підтримки у нашому дослідженні є такі: допомога у соціалізації особистості з метою розкриття її можливостей, що орієнтується на створення умов з подолання труднощів в психологічному, інтелектуальному, емоційно-вольовому розвитку, визначення потреб та шляхів подолання проблем, що допомагає досягати бажаних результатів у різних сферах життєдіяльності.

Нами проаналізовано теоретичні підходи до визначення поняття «сім'ї в складних життєвих обставинах» науковцями. Було визначено ключове поняття «сім'ї в складних життєвих обставинах»: це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення складних життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного, або декількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно.

Було проаналізовано соціально-педагогічну роботу з сім'ями у складних життєвих обставинах в Україні за останні роки.

Підтримка інституту сім'ї є завданням реалізації держаної соціальної політики, основна мета якої полягає у створенні та забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, повної реалізації сім'єю своїх функцій та поліпшення їх рівня життя, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства.

Сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах потребують комплексної допомоги спеціалістів. Зазвичай такі сім'ї ставляться на облік соціальними службами, призначається відповідальний за ведення випадку,

відкривається соціальна справа і сім'я береться під соціальний супровід. Важливо, щоб спеціалісти особливу увагу приділяли безпеці дітей, які знаходяться у складних життєвих обставинах.

Соціально-педагогічна підтримка сімей у складних життєвих обставинах на базі ЦСССДМ організовується відповідно з правилами, принципами, функціями, застосовуючи методи, що допомагають досягнути позитивних результатів у роботі з сім'ями задня подолання, або мінімізації складних життєвих умов.

У даній роботі охарактеризовано зміст, форми та методи соціально-педагогічної підтримки сімей в складних життєвих обставинах в умовах ЦСССДМ.

Соціальні працівники центрів соціальних служб здійснюють соціальний супровід сімей, що потрапили в складні життєві обставини з метою забезпечення вчасної адресної допомоги, запобігання виявам негативних явищ серед членів даних сімей, профілактики різних форм сімейного насилля та здійснюють профілактичну роботу з членами сімей, які опинились в умовах СЖО.

Було дібрано методики та здійснено діагностику сімей, що опинилися в ЦСССДМ.

Основні напрями програми:

- зниження рівня агресивності;
- зниженні рівня тривожності;
- діагностування рівня когнітивної сфери;
- дослідження дитячо-батьківських відносин.

Програма соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах може мати позитивні результати лише тоді, коли і сім'ї зацікавлені в цьому та мають прагнення до вирішення проблем та покращення життя своїх родин, що підтверджується результатами експерименту.

Серед методів реалізації діагностики були використані такі:

- методи виховання;

- метод виховних ситуацій;
- ігровий метод;
- інформування;
- групова бесіда;
- використання тестів та анкетування.

Проведене дослідження не може розв'язати всі проблеми пов'язані з соціально-педагогічною підтримкою сімей в складних життєвих обставинах. Як було з'ясовано в ході дослідження, програма соціально-педагогічної підтримки сімей у складних життєвих обставинах може мати позитивні результати лише тоді, коли і сім'ї зацікавлені в цьому та мають прагнення до вирішення проблем та покращення життя своїх родин, що підтверджується результатами експерименту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Ю. П., Смольнікова Г.В. Навчальна психодіагностична практика: методичні рекомендації. 2-е допов. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013 р. 46 с.
2. Анкетування. Матеріали із загальнодоступної багатомовної онлайн-енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Белоусова З. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков: Учебное пособие для студентов и преподавателей госуниверситета. Запорожье: Изд-во Запорожского государственного университета, 1988. 95 с.
4. Волкова В. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, що опинилися у складних життєвих обставинах. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. 2013. № 2. С. 37-42.
5. Волкова Н. П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 576 с.
6. Волошок О. В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2010. №10. С. 120-128.
7. Головатий В. Г., Калініка А. В., Виноградова О. А. Робота з сім'ями, що потребують професійної соціально-педагогічної підтримки. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери. Київ: Основа-Принт, 2007. 128 с.
8. Грибан В. Г. Валеологія: підручник. Київ: Центр учбової літератури. 2008. 214 с.
9. Завдання та функції центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Інформаційний портал Вінницького обласного соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. URL: <http://vin-ocsssdm.com.ua/>
10. Заверико Н. В. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т., 2011. 260 с.

11. Загальне положення про центр соціальних служб для сімей, дітей та молоді: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2004 року №1126. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/8192840>
12. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 № 966-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15/ed20160221#n12>.
13. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19/ed20190117#n22>.
14. Збірник нормативно-правових актів щодо надання соціальних послуг відповідно до Закону України «Про соціальні послуги». Київ, 2005. 157 с.
15. История социальной педагогики: Хрестоматия-учебник: Учебное пособие / под. ред. М. А. Галагузой. Москва: ВЛАДОС, 2000. 544 с.
16. Інтегровані соц. служби: навч. посібник / за ред. І. Д. Зверева Київ: Либідь, 2007. 528 с.
17. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч.-метод. комплекс / заг. ред. Ж. В. Петрочко. Київ: Фенікс, 2007. 528 с.
18. Капська А. Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 232 с.
19. Капська А. Й. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями. Навчально-методичний посібник. Київ: Слово, 2015. 328 с.
20. Козубовська Г. В., Керецман В. Ю., Товканець Г. В. Роль і функції соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. Ужгород: Ужду, 1998. С. 17-25.
21. Коротков Э. М. Исследование систем управления: учебник. Москва: Юрайт, 2014. 226 с.
22. Кравченко Т. В., Трубавіна І. М. Допомога батькам у вихованні дітей: Методичні рекомендації для соціальних працівників. Київ: Держсоцслужба, 2005. 100 с.
23. Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луганськ: Альма-матер, 2005. 552 с.

24. Крейденко В. С. Библиотечные исследования: научные основы: учеб. пособ. для библ. фак. ин-тов культуры и пед. вузов. Москва: Книга, 1983. 142 с.
25. Любецька М. М. Адміністративно-організаційні та соціально-психологічні підходи, форми та методи щодо здійснення соціального супроводу сімей(осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. №1. С. 27-34.
26. Любецька М. М. Аналіз діяльності центрів соціальних служб для сімей, дітей та молоді щодо здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 17. С. 105-109.
27. Максимова М. Типологія сімей, які потребують соціально-психологічної допомоги. *Вісн. Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Соціальна робота*. 2017. № 1. С. 45-51.
28. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник. Київ: ЦП «Компринт», 2015. 376 с.
29. Мацко Л. А., Прищак М. Д. Основи психології та педагогіки: Навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2009. 158 с.
30. Медична психологія: підручник / Максименко С. Д. та ін. Вінниця: Нова книга, 2008. 520 с.
31. Метод опитування. Студопедія.org. URL: <https://studopedia.org/5-41976.html>
32. Міський центр соціальних служб для сім'ї дітей та молоді готовий підтримувати сумчан, які опинились у скруті. Інформаційний портал Сумської міської ради. URL: <https://smr.gov.ua/uk/novini/podiji/10189-miskij-tsentr-sotsialnikh-sluzhb-dlya-sim-ji-ditej-ta-molodi-gotovij-pidtrimuvati-sumchan-yaki-opinilis-u-skruti.html>
33. Міхеєва О. Характеристика принципів соціальної підтримки сімей, які опинились у складних життєвих обставинах. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Випуск 21: збірник наукових праць. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна

- педагогіка. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 48-55.
34. Мушинський В. Сім'я у складних життєвих обставинах як фактор дисгармонійного розвитку дитини. *Психолог*. № 10. 2008. С. 2-9.
  35. Неблагополучная семья в социальном контексте современной стране: автореф. ... дис. канд. социолог. наук: 22.00.04. Краснодар, 2005. 23 с.
  36. Немов Р. С. Психология: Уч. для студ. высш. пед. учеб. заведений. 4-е изд. Москва: ВЛАДОС, 2001. 640 с.
  37. Никоненко Ю. П. Клінічна психологія: навчальний посібник. Київ: КНТ, 2016. 369 с.
  38. Ознаки складних життєвих обстаин. Матеріали сайту Красноградської районної державної адміністрації. URL: <http://krasnohradrdra.gov.ua/>
  39. Ольга Гришин-Грищук: Соціальна робота з сім'ями СЖО. Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/30-0/656/>
  40. Ольга Гришин-Грищук: Соціальна робота з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/>
  41. Опитування. Матеріали із загальнодоступної багатомовної онлайн-енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
  42. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. Київ: Кондор, 2009. 576 с.
  43. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 429 с.
  44. Піча В. М. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. Київ: Каравела, 1999. 248 с.
  45. Плоткин М. М. Социально-педагогическая помощь детям из неблагополучных семей. *Педагогика*. Тюмень, 2000. №1. С. 49-53.
  46. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб): Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 896 URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-%D0%BF?lang=en>

47. Прихожан А. М. Психология тревожности. Санкт Петербург: Питер, 2007. 192 с.
48. Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.03.2016 № 318. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16/ed20160331#n25>
49. Про затвердження Загального положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2013 № 573. URL: [http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2013-%D0%BF](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2013-%D0%BF)
50. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. Горностай П. П., Титаренко Т. М. Київ: Рута, 2001. 320 с.
51. Редькіна Г. М. Конспект лекцій з дисципліни «Психологія (Психодіагностика)» для студентів напрямку 054 – Соціологія. Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2016. 77 с.
52. Робота з дітьми з неблагополучних сімей. Освіта.UA. URL: <http://ru.osvita.ua/school/method/upbring/1168/>
53. Система роботи з функціонально-неспроможними сім'ями та сім'ями, що опинилися в кризових ситуаціях. Матеріали сайту Чернігівської обласної бібліотеки для юнацтва. URL: <http://obucn.org.ua/>
54. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 480 с.
55. Складні життєві обставини. Матеріали із загальнодоступної багатомовної онлайн-енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
56. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 10. 348 с.
57. Современная семья: структура, специфика, воспитательные возможности. Клемантович И. *Прикладная психология*. Львов, 2000. №7.
58. Социология: учебник для прикладного бакалавриата / Бердюгина О. Г. и др. Москва: Юрайт, 2016. 414 с.

59. Соціальна педагогіка: підручник. Капська А. Й. (ред.). Київ: Центр навчальної літератури, 2009. 412 с.
60. Соціальна підтримка сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах. Матеріали сайту Коропської громади Чернігівської області. URL: <https://koropska-gromada.gov.ua/news/13-24-31-16-08-2017/>
61. Соціальна робота в Україні: навч. посіб / Зверева І. Д. та ін. Київ: Наук. світ, 2003. 233 с.
62. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: метод. посіб. / Зверева І. Д. та ін. Київ: Держсоцслужба, 2006. 104 с.
63. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: посібник / Капська А. Й. та ін. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.
64. Соціологічний експеримент. Лекційний матеріал Національного університету Львівська політехніка. StudFiles. URL: <https://studfile.net/preview/5200236/page:29/>
65. Теорії і методики соціальної роботи. Підручник для студентів вищих навчальних закладів: Семигіна Т. В., Мигович І. І. (ред.). Київ: Академвидав, 2005. 328 с.
66. Тестування як метод опитування. Матеріали із загальнодоступної багатомовної онлайн-енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
67. Технологія соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Студопедія – лекційний матеріал для студентів. URL: https://studopedia.su/13_56271_
68. Тимошко Г. М. Організація діяльності державних і спеціалізованих соціальних служб: навч. посіб. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2011. 248 с.
69. Толстоухова С. Організаційно - педагогічні основи функціонування системи соціальних служб для молоді: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Київ. 2001. 177 с.
70. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю:

навч. посіб. Київ: ДЦССМ, 2002. 132 с.

71. Фатєєва Е. Сім'я як суб'єкт соціального педагогічного впливу. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. №44. Херсон, 2007, С.155-161.
72. Центр соціальних служб сім'ї, дітей та молоді. Офіційний портал Новокодацької районної у місті Дніпрі ради. URL: <http://nkrr.gov.ua/vikonavchij-komtset/upravlnnya-sluzhbi-vddli/46-fnansove-upravlnnya>
73. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 248 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета

«Я і мої батьки»

(Вивчення емоційної атмосфери в сім'ї)

1. Який склад твоєї сім'ї?

---

2. Чи пишаєшся ти своїми батьками?

- 1) Так
- 2) Частково
- 3) Ні

3. Як проводиш своє дозвілля?

- 1) займаюсь у гуртку
- 2) займаюся спортом (у секції)
- 3) відвідую кіно та театр
- 4) читаю художню та іншу літературу
- 5) займаюся у музичній школі
- 6) дивлюся телепередачі
- 7) спілкуюся з друзями

4. Як ти проводиш вільний час з батьками?

- 1) відвідуємо кінотеатр
- 2) ходимо в театр
- 3) відвідуємо виставки, музеї
- 4) разом виїжджаємо за місто
- 5) працюємо на дачній ділянці

- б) їздимо до родичів на село
- 7) не проводимо вільний час разом

5. Як часто ти проводиш своє дозвілля з батьками?

- 1) один раз на тиждень
- 2) один раз на 2-3 тижні
- 3) один раз на місяць
- 4) один раз на півроку
- 5) майже завжди
- б) ніколи

6. Чому не проводиш дозвілля з батьками?

- 1) нецікаво
- 2) не маю вільного часу
- 3) батьки не мають вільного часу
- 4) вільний час батьків не співпадає з моїм

7. Які стосунки між батьками?

- 1) дружні
- 2) напружені
- 3) конфліктні
- 4) не хочу говорити

8. Які стосунки у тебе з батьками?

- 1) дуже добрі
- 2) довірливі
- 3) напружені
- 4) конфліктні

9. Чи подобається тобі в колі своїх батьків?

- 1) так
- 2) ні
- 3) не завжди
- 4) не знаю

10. Чи ділишся ти зі своїми батьками проблемами, радощами, невдачами?

- 1) так
- 2) ні
- 3) не завжди

11. Чи розуміють тебе батьки?

- 1) повністю
- 2) частково
- 3) не розуміють

12. Скільки часу у тебе лишається на дозвілля?

- 1) достатньо
- 2) мало
- 3) не лишається
- 4) не знаю, куди подіти

13. Яка форма дозвілля найбільш до душі?

- 1) спілкування з батьками
- 2) проводити час з друзями
- 3) займатися спортом
- 4) займатися музикою, слухати музику
- 5) займатися технікою
- 6) відвідувати кіно і театри
- 7) читати
- 8) дивитися телепередачі;
- 9) грати в комп'ютерні ігри

14. Чи допомагаєш батькам, старшим членам сім'ї?

- 1) так
- 2) іноді
- 3) ні
- 4) немає потреби

15. Чи береш участь у плануванні сімейного бюджету?

- 1) так
- 2) іноді

- 3) ні
- 4) не хочу втручатися

16. Чи хотів би ти виховувати своїх дітей, як тебе виховують твої батьки?

- 1) так
- 2) частково
- 3) ні
- 4) з певними змінами

17. Чи знаєш ти, яку громадську роботу виконують твої батьки?

- 1) так
- 2) ні
- 3) не виконують

18. Чи є в сім'ї власні традиції?

- 1) так
- 2) ні
- 3) деякі

19. Які члени сім'ї користуються в тебе незаперечним авторитетом?

---

20. Кому в сім'ї належить вирішальний голос?

---

21. Чи дають тобі кишенькові гроші?

Додаток Б

Методика «Сходинок» для батьків

Методика спрямована на дослідження дитячо-батьківських стосунків. Вона допомагає мамам та татам подивитись на дитину та її риси під іншим кутом, а саме як наслідок свого (*батьківського впливу*).

Отже, завдання полягає у тому, що батькам роздається бланк і озвучується інструкція: «Якою Ви бачите свою дитину в майбутньому, виділіть 5 ознак (не обов'язково лише позитивні риси можна вказувати). Потім оберіть одну рису з якою хочете попрацювати детальніше і напишіть її вгорі Сходинок, які зображені на бланку. На сходинках які ведуть вгору напишіть ваші дії, які стимулюють розвиток даної риси, а на сходинках, які ведуть вниз – дії, що стимулюють розвиток протилежної риси».

На виконання завдання дається 5-10 хвилин. Потім результати обговорюються в колі. Важливо, що батьки діляться досвідом та знаходять підтримку та відповіді на запитання один у одного і у фахівця.

Додаток В

«Шкала тривожності»

Інструкція

Далі названі ситуації, які часто трапляються в житті. Деякі з них можуть бути для вас неприємними, викликати хвилювання, занепокоєння, тривогу, страх. Уважно прочитайте кожне речення й обведіть одну із цифр праворуч: 0, 1, 2, 3, 4, залежно від такого:

- якщо ситуація зовсім не видається вам неприємною, обведіть цифру 0;
- якщо вона хвилює, турбує вас лише незначним чином, обведіть цифру 1;
- якщо ситуація є досить неприємною, викликає таке занепокоєння, що ви із задоволенням уникнули б її, обведіть цифру 2;
- якщо вона для вас є дуже неприємною та спричиняє сильне занепокоєння, тривогу, страх, обведіть цифру 3;
- якщо ситуація для вас є у край неприємною, якщо ви не в змозі витримати її та вона вас дуже сильно непокоїть, викликає сильний страх, обведіть цифру 4.

Ваше завдання – уявити якомога детальніше кожну ситуацію й обвести ту цифру, що позначає, якою мірою ця ситуація може викликати у вас побоювання, занепокоєння, тривогу або страх (див. таблицю В. 1).

Таблиця В. 1

Розподіл пунктів шкали тривожності

1	Відповідаєш біля дошки	0 1 2 3 4
2	Ідеш на гостину до незнайомих	0 1 2 3 4
3	Береш участь у змаганнях, конкурсах, олімпіадах	0 1 2 3 4

Продовження таблиці В. 1

4	Розмовляєш із директором школи	0 1 2 3 4
5	Думаєш про своє майбутнє	0 1 2 3 4
6	Учитель визначає за журналом, кого викликати відповідати	0 1 2 3 4
7	Тебе критикують, тобі у чомусь докоряють	0 1 2 3 4
8	На тебе дивляться, коли ти щось робиш (спостерігають за тобою під час роботи, розв'язування завдання)	0 1 2 3 4
9	Пишеш контрольну роботу	0 1 2 3 4
10	Після контрольної вчитель оголошує оцінки	0 1 2 3 4
11	На тебе не звертають уваги	0 1 2 3 4
12	У тебе щось не виходить	0 1 2 3 4
13	Чекаєш на повернення батьків із батьківських зборів	0 1 2 3 4
14	Тобі загрожує невдача, провал	0 1 2 3 4

Продовження таблиці В. 1

15	Чуєш за своєю спиною сміх	0 1 2 3 4
16	Складаєш іспити (ЗНО) у школі	0 1 2 3 4
17	На тебе гніваються (незрозуміло чому)	0 1 2 3 4
18	Виступаєш перед великою аудиторією	0 1 2 3 4
19	На тебе чекає важлива, вирішальна справа	0 1 2 3 4
20	Не розумієш пояснень учителя	0 1 2 3 4
21	Із тобою не згодні, суперечать тобі	0 1 2 3 4
22	Порівнюєш себе з іншими	0 1 2 3 4
23	Перевіряють твої здібності	0 1 2 3 4
24	На тебе дивляться, як на маленьку дитину	0 1 2 3 4
25	На уроці вчитель зненацька ставить тобі запитання	0 1 2 3 4

Продовження таблиці В. 1

26	Замовкли, коли ти наблизився (наблизилася)	0 1 2 3 4
27	Оцінюють твою роботу	0 1 2 3 4
28	Думаєш про свої справи	0 1 2 3 4
29	Маєш прийняти важливе рішення	0 1 2 3 4
30	Не можеш виконати домашнє завдання	0 1 2 3 4

Оброблення результатів

Методика містить ситуації трьох типів:

- ситуації, пов'язані зі школою, спілкуванням із учителями;
- ситуації, що актуалізують уявлення про себе;
- ситуації спілкування.

Відповідно види тривожності, що виявляють за допомогою цієї шкали, позначені: *шкільна, самооцінна, міжособистісна*.

Відомості про розподіл пунктів шкали наведені в таблиці.

Види тривожності

Вид тривожності	Номер пункту шкали
Шкільна	1, 4, 6, 9, 10, 13, 16, 20, 25, 30
Самооцінна	3, 5, 12, 14, 19, 22, 23, 27, 28, 29
Міжособистісна	2, 7, 8, 11, 15, 17, 18, 21, 24, 26

Підраховують загальну суму балів окремо за кожним розділом шкали та за шкалою в цілому. Отримані результати інтерпретують як показники рівнів відповідних видів тривожності, показник за всією шкалою – як загальний рівень тривожності.

Додаток Г

Вправа для релаксації «Очищення від тривоги»

Сідайте зручніше, закрийте очі і постарайтеся уявити собі все, що я буду говорити ...

Давайте зберемо мішок. Покладемо в нього все, що заважає: всі образи, сльози, сварки, смуток, невдачі, розчарування ... Зав'яжемо його і вирушимо в дорогу ... Ви вийшли з дому, де ви живете, на широку дорогу ...

Шлях ваш далекий, дорога важка, мішок тисне на плечі, втомилися і стали важкими руки, ноги. О-ох! Як хочеться відпочити! Давайте так і зробимо. Знімаємо мішок і лягаємо на землю. Глибоко вдихнемо: вдих (затримати 3 сек), видих (затримати 3 сек) – повторити 3 рази. Дихається легко, рівно глибоко ... Ви відчуваєте, як пахне земля? Свіжий запах трав, аромат квітів наповнює дихання. Земля забирає всю втому, тривоги, образи, наповнює тіло силою, свіжістю ...

Треба йти далі. Вставайте. Підніміть мішок, відчуйте – він став легше ... Ви йдете полем серед квітів, стрекочуть коники, дзижчать бджоли, співають птахи. Прислухайтеся до цих звуків ... Попереду прозорий струмочок. Вода в ньому цілюща, смачна. Ви нахиляєтеся до нього, опускаєте долоні в воду і п'єте із задоволенням цю чисту і прохолодну воду. Відчуваєте, як вона розтікається приємно по всьому тілу прохолодою. Усередині приємно і свіжо, ви відчуваєте легкість у всьому тілі ... Добре! Увійдіть у воду. Вона приємно пестить ноги, знімає напругу і втому. Ви стрибаєте з камінця на камінець, вам легко і радісно, мішок зовсім не заважає, він став ще легшим ... Різнокольорові бризки розлітаються і блискучими крапельками освіжають обличчя, лоб, щоки, шию, все тіло. Добре-е!

Ви легко перебралися на інший берег. Ніякі перешкоди не страшні! ... На гладкій зеленій травичці стоїть чудовий білий будиночок. Двері відчинені і привітно запрошує вас увійти. Перед вами грубка, можна посушитися. Ви сідаєте поруч з нею і розглядаєте яскраві язички полум'я. Вони весело

підстрибують, танцюючи; підморгують вуглинка. Приємне тепло пестить обличчя, руки, тіло, ноги, ... Стає затишно і спокійно. Добрий вогонь забирає всі ваші печалі, втому, смуток ...
Подивіться, ваш мішок спорожнів ...

Ви виходите з будиночка. Ви задоволені і заспокоєні. Ви з радістю вдихаєте свіже повітря. Легкий вітерець пестить ваше волосся, обличчя, тіло. Тіло ніби розчиняється в повітрі, стає легким і невагомим. Вам дуже добре. Вітерець наповнює ваш мішок радістю, добром, любов'ю ...
Все це багатство ви несете в свій будинок. Поділіться зі своїми дітьми, рідними, друзями. (Пауза не менше 30 сек)

Тепер можете відкрити очі і посміхнутися – ви вдома і вас люблять.

Додаток Д

«Руки Вагнера»

Інструкція до тесту *«Уважно розгляньте запропоновані Вам зображення і скажіть, що, на Вашу думку, робить ця рука?»*

Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, йому пропонується запитання: *«Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою? Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити»*.

Стимульний матеріал – стандартні 9 зображень кисті руки і одна без зображення, при показі якої просять уявити кисть руки і описати її уявні дії (див. рисунок Д. 1).

Зображення пред'являються в певній послідовності і положенні. При нечіткій і двозначній відповіді просять пояснень, запитують: *«Добре, а що ще?»*, Але не нав'язують жодних специфічних відповідей. Якщо експериментатор відчуває, що його дії зустрічають опір, рекомендується перейти до іншої картки. Тримати малюнок-картку можна в будь-якому положенні. Число варіантів відповідей по картці не обмежується. Бажано отримати чотири варіанти відповідей. Якщо кількість відповідей менша, уточніть, чи немає бажання ще що-небудь сказати щодо даного зображення руки, а в протоколі, наприклад, при єдиному варіанті відповіді проставляється його значення зі знаком *4, тобто ця єдина безальтернативна відповідь оцінюється в чотири бали замість одного.

Важливо у всіх можливих випадках (якщо досліджуваний не виражає протесту) максимально знижувати невизначеність відповіді, наповнювати змістом висловлювання типу «хтось, щось, комусь» і т.п. Після того здійснюється обробка результатів.

Всі відповіді фіксуються в протоколі. Крім запису відповідей реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

При обробці отриманих результатів кожен відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій.

Агресія (А). Рука сприймається як домінуюча, завдає шкоди, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, дає ляпас, давить комаху, готова нанести удар і т.п.).

Вказівка (У). Рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми (диригує оркестром, дає вказівку, читає лекцію, учитель каже до учня: «вийди геть»), міліціонер зупиняє машину і т.п.).

Страх (С). Рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як така, що завдає пошкодження самій собі. У цю категорію також включаються відповіді, які містять тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару, піднята від страху рука, рука, відвертає удар і т.п.).

Емоційність (Е). Рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину, дарує квіти; обіймає і т.п.).

Комунікація (К). Рука бере участь в комунікативній дії: звертається до кого-небудь, контактує або прагне встановити контакт. Партнери знаходяться в положенні рівності (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо).

Залежність (З). Рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції «знизу», успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку (прохання; солдат віддає честь офіцерові, учень підняв руку для запитання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину і т.п.).

Демонстративність (Д). Рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії (показує «Ок», милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо).

Інвалідність (ІВ). Рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого або вмираючого, зламаний палець і т.п.).

Активна безособовість (АБ). Рука бере участь у дії, не пов'язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе і т.п.).

Пасивна безособовість (ПБ). Рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи, спокійно витягнута; людина сперлася на стіл; звисилась під час сну; і т.п.).

Опис (О). У цю категорію входять описи руки без вказівки на вчинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини, рука хворої людини тощо).

У протоколі зазначається:

У першій колонці вказують номер картки. У другій – дається час першої реакції на картку в секундах. У третій – наводяться всі відповіді досліджуваного. У четвертій – результати категоризації відповідей. Якщо експериментатору доводиться звертатися до досліджуваного з уточненнями – це позначається (ут).

Після категоризації підраховується число висловлювань в кожній категорії.

Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожну картку – 40. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки.

Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна.

Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою:

$$A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Більш змістовну інформацію можна отримати при аналізі питомої ваги і місця агресивних тенденцій в загальній системі диспозицій. Інформаційною в плані прогнозу агресивної поведінки є частка відповідей в категорії «Агресія» по відношенню до сумарної кількості відповідей в категоріях, що враховуються при підрахунку сумарного балу.

Таким чином, 2-3 агресивних відповіді при повній відсутності відповідей типу соціальної кооперації говорять про великий рівень ворожості, ніж безліч таких відповідей на тлі ще більшої кількості установок на доброзичливу міжособистісну взаємодію.

Важливо, що значення має не тільки співвідношення установок на соціальну кооперацію і агресію, але і те, які саме тенденції протиставляються конфронтації, що спонукає людину до співпраці: страх перед відповідною агресією, почуття власної неповноцінності, залежності або потреба в теплих, дружніх контактах з оточуючими. Зовні схожа поведінка в цих випадках має принципово різні внутрішні детермінанти. Дані про їх природу можна отримати при аналізі питомої ваги установок, які протистоять агресії (категорії «Страх», «Комунікація», «Емоційність», «Залежність»).

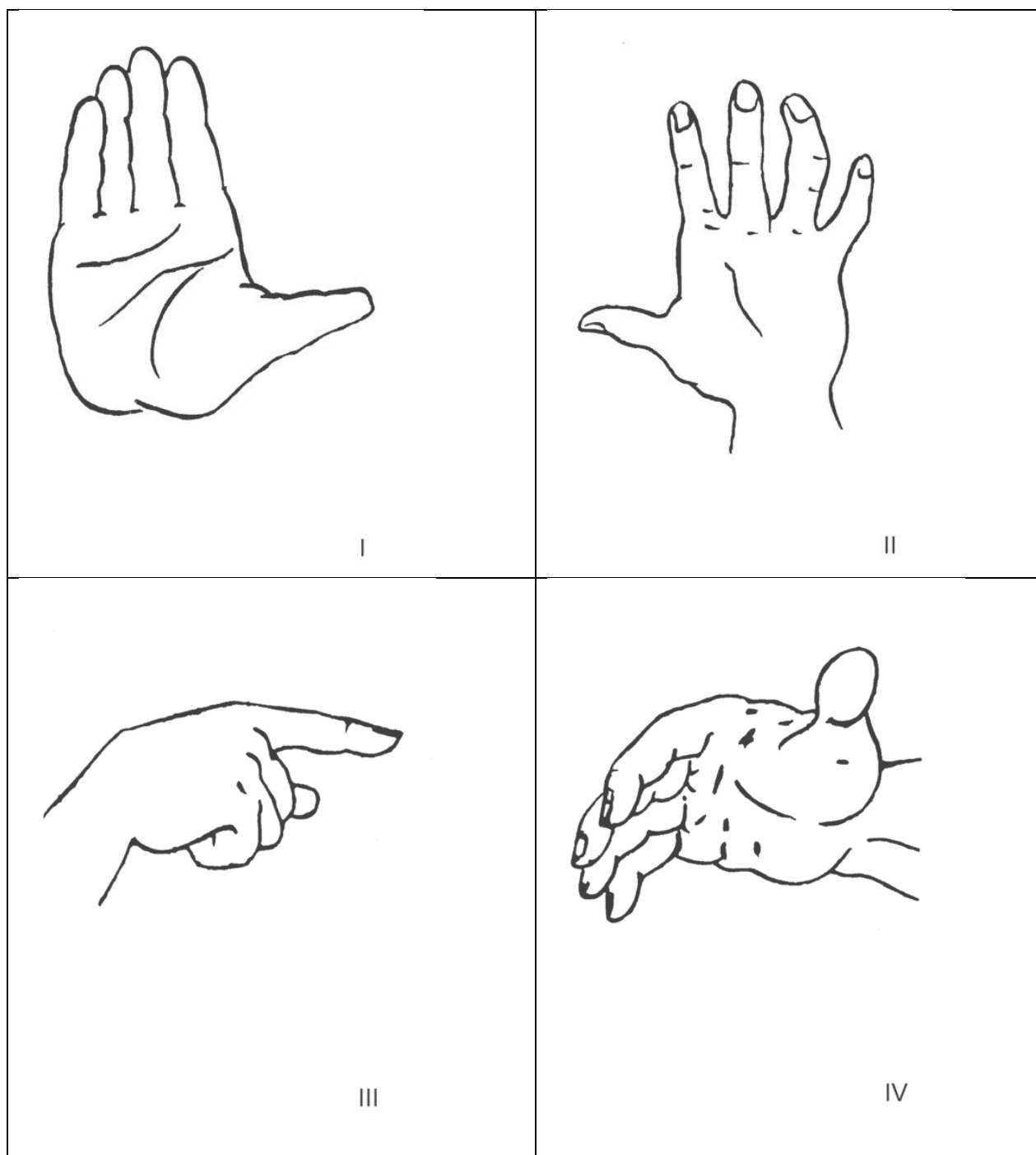

Рисунок Д. 1. – Руки Вагнера

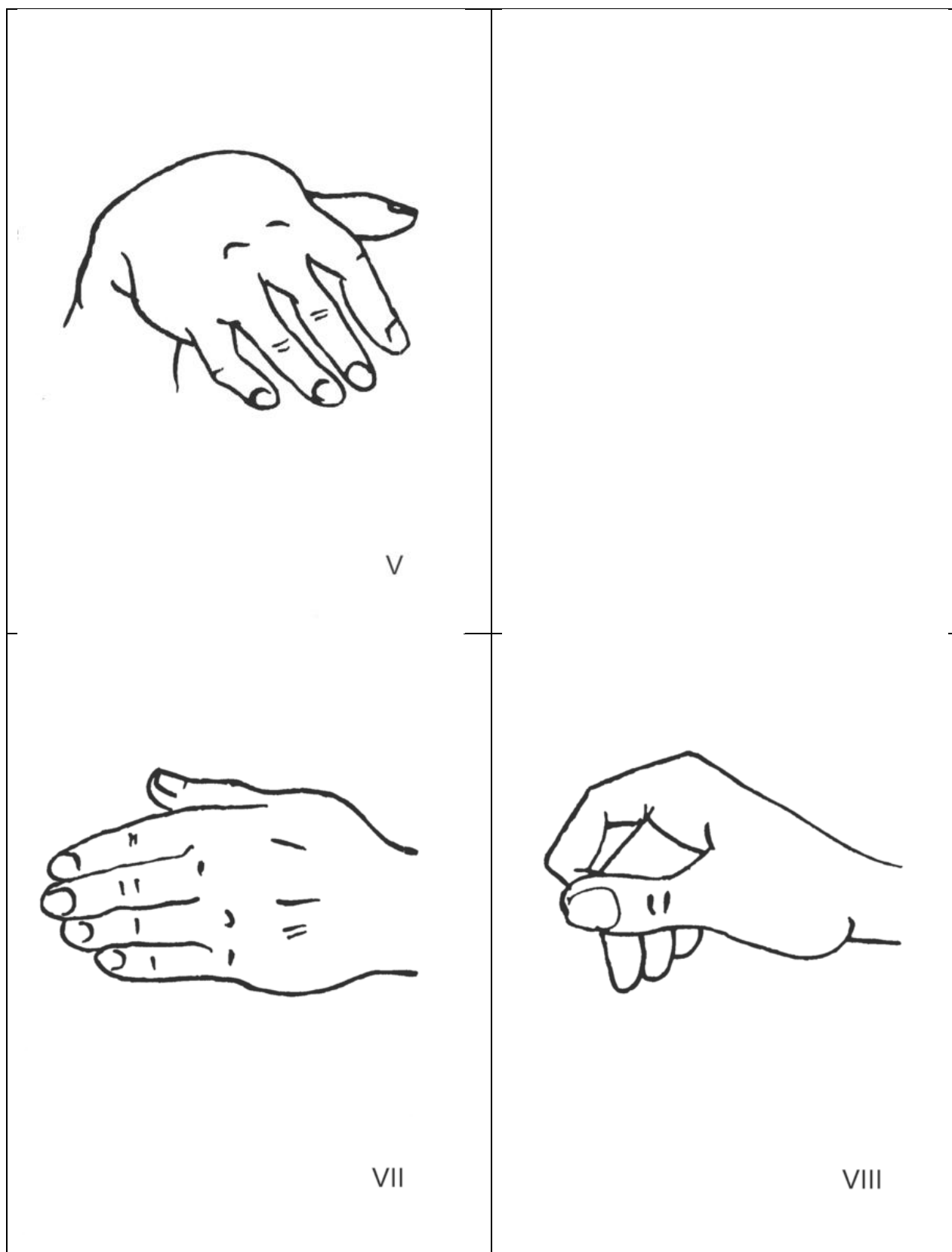

Рисунок Д. 2. – Руки Вагнера

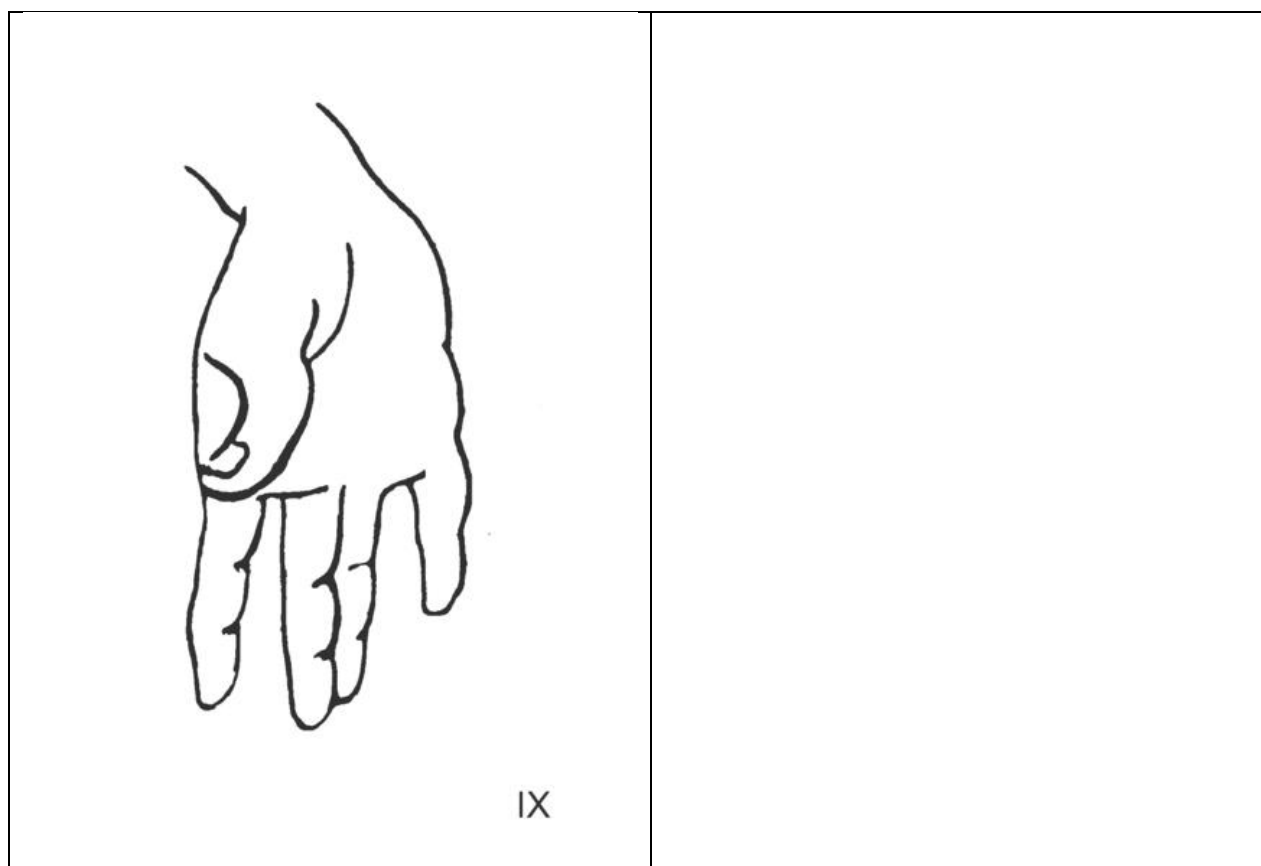

Рисунок Д. 3. – Руки Вагнера

Додаток Е

Тренінгова вправа «Не кричіть на дитину!»

Ціль: допомогти батькам зрозуміти, що відчуває дитина, коли на неї кричать.

Проведення:

Батьки розбиваються на пари. Один учасник пари повинен стояти і кричати на іншого з якогось придуманого приводу. А інший учасник в свою чергу повинен присісти навпочіпки або стати на коліна, щоб бути набагато меншим зростом і говорити тільки одну фразу: «Я маленький, і я просто хочу, щоб мене любили». Приблизно на третьому повторі цієї фрази той, хто знаходиться на місці дитини, починає плакати. Приходять дуже сильні почуття, часто спогади із власного дитинства.

Після цієї вправи кричати на свою дитину стає практично неможливо... Учасники говорять, що вперше дійсно відчули, що відчуває в такі моменти дитина.

Додаток Ж

Методика «Матриця Равена» (для дітей)

Ця методика призначається для оцінювання наочно-образного мислення у дітей.

Конкретні завдання, використовувані для перевірки рівня розвитку наочно-образного мислення, в даній методиці взяті з відомого тесту Равена. Вони являють собою спеціальним чином підбрану вибірку з 10 поступово ускладнених матриць Равена (див. рисунок Ж. 1)

Дитині пропонується серія з десяти поступово деталізованих складніших завдань однакового типу: на пошук закономірностей у розташуванні деталей на матриці (представлена у верхній частині зазначених малюнків у вигляді великого чотирикутника) і підбір одного з восьми даних нижче малюнків як відсутньої вставки до цієї матриці, відповідної її малюнку (дана частина матриці представлена внизу у вигляді прапорців з різними малюнками на них). Вивчивши структуру великої матриці, дитина повинна вказати ту з деталей (той з восьми наявних внизу прапорців), яка найкраще підходить до цієї матриці, тобто відповідає її малюнку або логіці розташування його деталей по вертикалі і по горизонталі.

На виконання всіх десяти завдань дитині відводиться 10 хвилин. Після закінчення цього часу експеримент припиняється й підраховується кількість правильно вирішених матриць, а також загальна сума балів, набраних дитиною за їх вирішення. Кожна правильно, вирішена матриця оцінюється в 1 бал. Правильні, вирішення всіх десяти матриць наступні (перша з наведених нижче пар вказує на номер матриці, а друга – на правильну відповідь (номер обираного прапорця)): 1-7, 2-6, 3-6, 4-1, 5-2, 6-5, 7-6, 8-1, 9-3, 10-5.

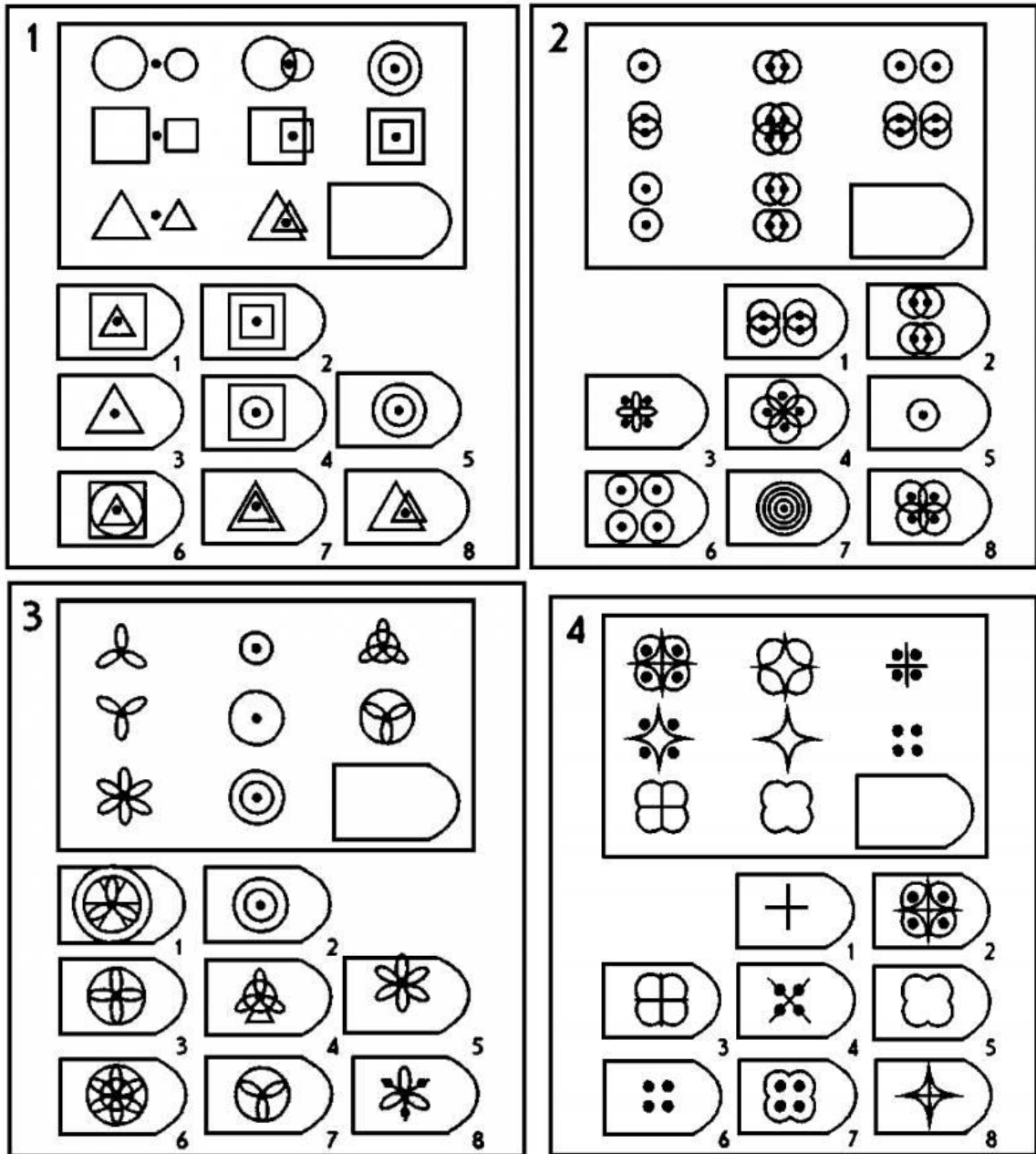

Рисунок Ж. 1. – Матрица Равена

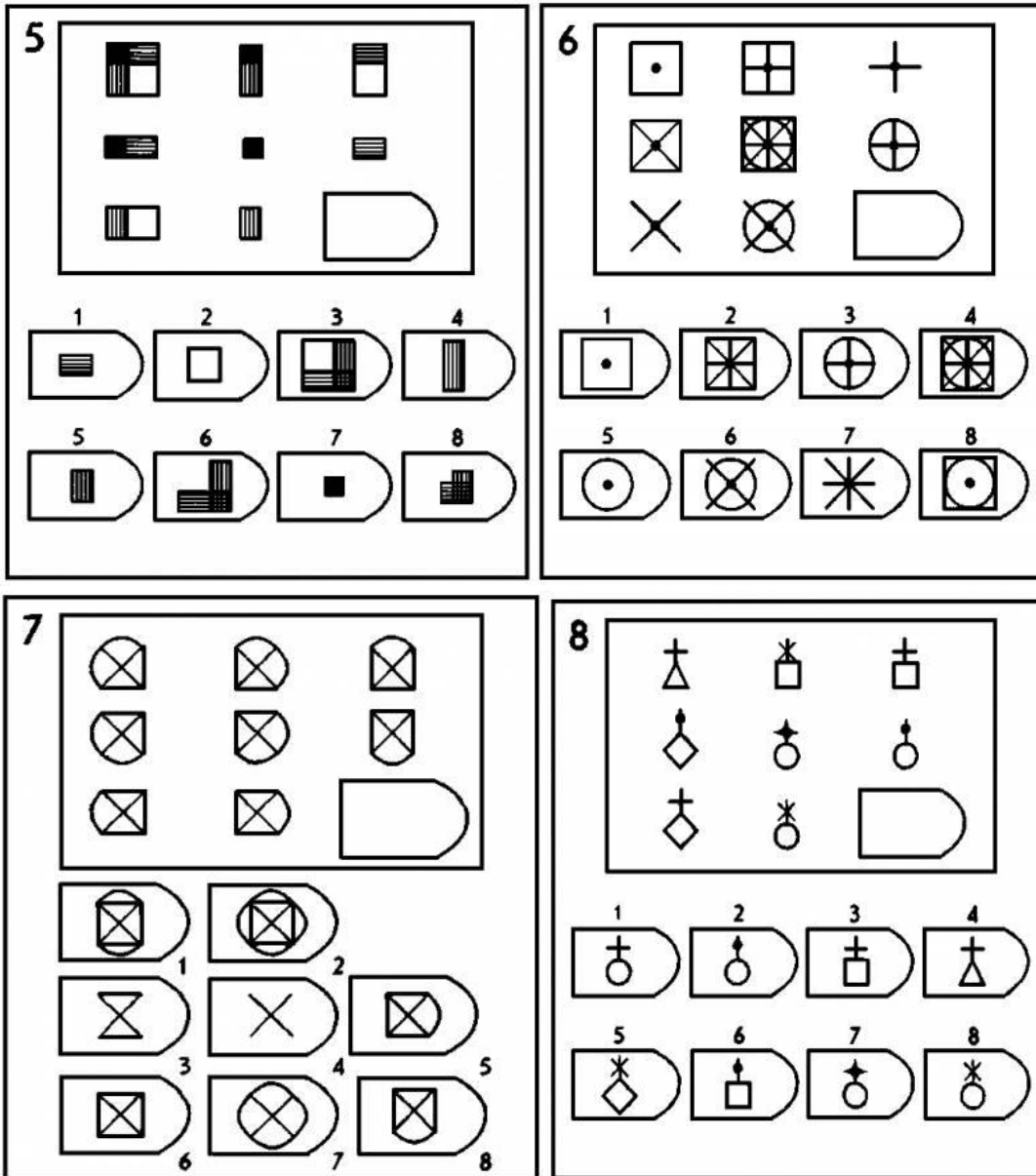

Рисунок Ж. 2. – Матрица Равена

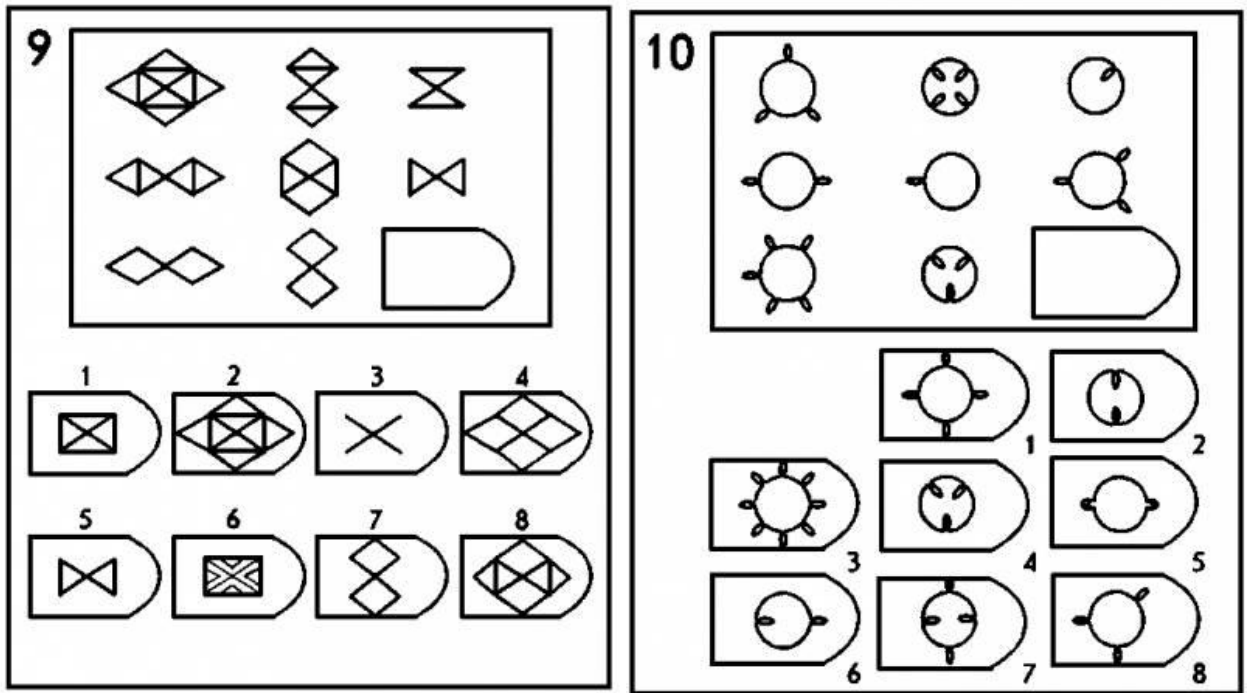

Рисунок Ж. 3. – Матриця Равена

Висновки про рівень розвитку

10 балів – дуже високий;

8-9 балів – високий;

4-7 балів – середній;

2-3 бала – низький;

0-1 бал – дуже низький.

Додаток II

Анкета «Батьки і діти»

1. Чи знаєте ви здібності своєї дитини?
Ні – 0   Намагаюся взнати - 3   Так - 5
2. Чи вирішуєте разом із дитиною її особисті проблеми?
У дитини проблем не буває – 0   Навряд чи – 3   Думаю, що так - 5
3. Що ви можете сказати про темперамент своєї дитини?
Нічого – 0   Подібний до мого – 3   Знаю і зважаю на нього - 5
4. Чи звертаєте ви увагу на фізичний стан своєї дитини (поставу і т.п.)?
Не маю часу - 0   Думаю, що так - 3   Вважаю, що це дуже важливо - 5
5. Музика, образотворче мистецтво, художня література допомагають вихованню в дитини почуття краси, гармонії?
Це марнування часу – 0   Не знаю – 3   Здається, так - 5
6. Якщо дитина вчинила негарно, чи розумієте ви, що це може бути результатом вашого неправильного виховання?
Цього не може бути - 0   Не знаю - 3   Можливо - 5
7. Повертаючись з роботи у розлюченому стані, ви часто вихлюпнете свій гнів на дитину?
Так - 0   Не замислююся над цим - 3
Намагаюся контролювати свої емоції і залишати за дверима домівки проблеми, які стосуються роботи - 5
8. Якби вам запропонували цікаву подорож, чи взяли б ви з собою дитину?
Люблю відпочивати на самоті - 0   Не знаю - 3
Обов'язково, якщо це було б можливо - 5
9. Якщо вчитель нарікатиме на вашу дитину, ви одразу розлютитесь на неї?
Так - 0   Дивлячись, за що - 3
Вислухаю дитину і постараюсь розібратись у суті речей - 5

10. Як ви вважаєте: дитина скоріше прислухається до вашої думки, ніж до думки когось іншого (свого товариша)?

Гадаю, що ні – 0   Безперечно - 3

Гадаю, що моя думка має для неї вагу – 5

Підрахуємо бали:

0 – 20. Батьки мають приділяти своїм дітям якомога більше уваги.

21 – 35. Батьки звертають увагу на проблеми своїх дітей, але повністю вирішувати їх не мають або можливостей, або знань, або часу.

36 – 50. Гарні стосунки в сім'ї дозволяють спільно розв'язувати проблемні ситуації, прекрасно розуміти один одного. Але не слід забувати про виховання самостійності і самодостатності.